

АРКАДІЙ
ЛЮБЧЕНКО

ВЕР- ТЕН

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

В Е Р Т Е П

ВИБІР НОВЕЛЬ І ПОВІСТЕЙ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

*Редактор Юрій Гаморак.
Обкладинка Мирона Левицького.*

З 8-ої друкарні Поліграфтресту
Львів, Агориштр. 15. — KZ 40429

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

Аркадій Любченко це—один з найбільш расових новелістів нашої сьогочасної літератури, видатний спадкоємець цього в нас уже в минулому міцно розробленого літературного жанру. Пережив він, один з небагатьох, страшну добу большевицького панування, творив, а то й мовчав, у дуже важких умовах, проте сьогодні, з перспективи 20-ти років своєї літературної діяльності, він може бути гордий з пройденого шляху. Гордий, як письменник, і гордий, як українець, а це останнє, зваживши на обставини, має теж свою велику вагу.

I.

Аркадій Любченко народився в селянській сім'ї 1899 р. у селі Старий Животів на Київщині. Учився в сільській парафіяльній школі, гімназію закінчив у м. Сквирі, а потім студіював у Київському університеті. В рр. 1918—20 брав участь у визвольній боротьбі, а по закінченні громадянської війни працював до 1924 р. у театрі ім. І. Франка разом з Ю. Смоличем, теж тоді актором.

Писати почав Любченко ще на шкільній лаві, друкуватися — з 1918 р. До постійної письменницької праці, що стала його основним фахом, перейшов з 1923 р., беручи одночасно дуже активну участь у тодішніх літературних організаціях. Був членом, а потім секретарем спілки українських письменників „Гарт“, що її очолював проклятий пізніше большевиками В. Блакитний - Еллан. Тоді входив також до окремої неофіційної літературної студії „Урбіно“, заснованої М. Хвильовим. Коли припинено діяльність „Гарту“, брав участь у заснуванні Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ), основоположником якої був М. Хвильовий. Згодом, від 1926—1928 р., він працював як неодмінний секретар Академії.

Починаючи з 1924 р., Любченко очолював сектор красного письменства при Державному Видавництві України. На цю

роботу нишком призначила його група письменників, що, роком пізніше заснувала ВАПЛІТЕ. За час свого перебування в ДВУ, до 1930 р., встиг він видати багато творів не тільки українських письменників, але й повні збірки творів найвизначніших класиків світової літератури в перекладі на українську мову. Можна ще додати: він, вивчивши добре французьку мову, зробив низку перекладів з французької літератури (А. Додє, Ф. Моріак). Ця перекладна робота по-значилась, між іншим, на стилі Любченкової новели.

Після ліквідації ВАПЛІТЕ, яку большевики проголосили націоналістичною організацією, Любченко був одним з засновників славнозвісного „Літературного Ярмарку“, що продовжував традиції і настанови ВАПЛІТЕ. Коли ж і „Літературний Ярмарок“ большевики зліквідували, — журнал проіснував ледве один рік, — Любченко взяв енергійну участь у створенні нової літературної організації „Пролітфронт“, що знову ж, під різними прикриттями, продовжувала лінію ВАПЛІТЕ, — був тут знову секретарем.

З 1930 р. большевики почали рішучий наступ на культурну автономію України. Процес СВУ, самогубство Хвильового і Скрипника, розстріли і заслання діячів української культури — оце етапи страшного погрому. Любченко поступово припинив літературну роботу і за останні сім років перед війною підсовєтській літературі не дав нічого. Большевицька критика ввесь час закидала йому політичні збочення. В рр. 1931 до 1933 він довго „кався“ („самокритика“!) за свої „ухили“, зокрема за твори: „Вертеп“, „Образ“, „Ворог“, „Кров“, „Два листи“ й інші; деякі з тих творів були зовсім заборонені.

З вибухом війни в червні, 1941 р. Любченка разом з іншими українськими письменниками силоміць евакуовано з Києва до Уфи, але він у дорозі відстав від ешелону, ескортованого відділом НКВД, і приховався в Харкові, де перебув до здобуття цього міста німецькими збройними силами. Тут відразу взяв участь у створенні газети „Нова Україна“ і працював у редакції цієї газети до червня 1942 р. У зв'язку з недоугою переїзав до Києва, а звідси до Львова. Тепер він у Галичині.

II.

Любченко — письменник невеликої розміром, але зате дуже вибагливої літературної продукції. Перша збірка його новель — „Буремна путь“ з'явилася 1925 р. і з того часу

багато разів передруковувалася. В 1929 р. вийшла збірка оповідань і повістей „Вона”, а 1932 р. ще одна збірка — „Вітрила тривоги”. Крім цього він є автором кількох п'єс, кількох кінових сценаріїв та значної кількості літературно-критичних статей і мистецьких нарисів.

Коли в першій збірці своїх новель — „Буремна путь” Любченко, як і багато письменників тієї доби, сприйняв прихід большевиків насторожено, але все таки з деякими надіями, то впродовж кількох найближчих років він цілком розчарувався і пройшов типову для того часу еволюцію. Бувши секретарем ВАПЛІТЕ, і в зв'язку з тим ворогом усякої Москви, він почав відбивати в своїх творах прагнення та ідеали своєї нації і, очевидно, попав у ряди т. зв. ухильників.

Найкращий Любченків твір національного змісту — це прозова поема „Вертеп”, — філософський твір, що вимагає деякого розшифрування. З зовнішнього оформлення цього твору можна прослідкувати за тим, як політичне становище впливало на формальні засоби мистецького твору, якими символічними „арабесками” мусів у большевицькій дійсності говорити український письменник, щоб такими манівцями провести якимось свої національні тенденції.

Основна ідея „Вертепу” — месіянство України, щось ніби тематичний відгомін „Книг биття українського народу” М. Костомарова. На першому пляні „Вертепу” Жінка (з великої літери), Україна, що проходить через усі сторінки цієї прегарної повісти, — повістю, принаймні, називає свій твір сам автор. Дуже характеристичне, що тодішні наші письменники саме жінку вибирають носієм національних ідей. Тут можна згадати Марію з новель Хвильового та Аглаю з його роману „Вальдинени”, Марину з драми М. Куліша „Патетична соната” — символ активної України, що повстаннями прорубує собі шлях, Орису з повісти Івченка „Робітні сили”, що символізує чорноземну первісну Україну з її необмеженими потенціальними можливостями і т. д.

„Вертеп” побудований цілком „музично” і дає враження симфонії. Складається він з прологу, епілогу і дев'яти частин, що в'яжуться в одну нерозривну цілість. Як музичний рефрен, пронизує твір фраза „молодь напоєна південним сонцем”. Кожна з частин повісти проводить якусь ідею, творячи разом з логічного погляду суцільну філософську будову.

Ось у першій частині — „Соло неприкаяної лірики” — прегарними образами розкриває автор основну рису вдачі

українця, його надмірну ліричність. В другій частині — „Мелодрама” — на кін виходить печальна жінка, Українка, що висловлює свій розпач з приводу провалу національно-визвольної революції в рр. 1918—1920. Проте автор не песиміст. В найближчому розділі — „Mystere profane” сліпучо-яскравими кольорами автор малює потужність української землі і віру в майбутнє своєї нації. Ця частина — ніби словесна ілюстрація до відомого образу О. Новаківського „Багатство України”. „Сеанс індійського гастролера”, четверта частина, вводить нас у тодішню дійність: це підготовка до майбутньої боротьби, нав’язання до першої частини — боротьба з пасивним світоглядом Азії. В п’ятій частині, „Танок міського вечора”, автор дає літературну ілюстрацію гасла Хвильового „орієнтації на Європу”; тут починається гимн вольовій людині. В дальших трьох частинах, „Пантоміма”, „Лялькове дійство або повстання крові” і „Атлетика” — показано зріст нової української людини і нової України, ренесанс якої виросте з свіжинної сили української землі. Остання частина — „Найменням Жінка” — це пристрасний гимн відродженій нації, її перемогам. В цій частині і в епілозі „Наказ” багато фрагментів яскраво національного змісту; прочитуємо один з них:

„А ось під прапором волі, здобутої тисячма тисяч смертей, в супроводі тих же звуків проходять славетні полки вашої країни. Вони готові завжди дати найсуворішу одсіч, вони завжди готові на смерть, щоб тільки відстояти життя...”

Коли основний тон „Вертепу” ліричний, то другий великий твір Любченка, „Образ” має цілком епічний характер. Літературна вартість цієї повісти висока; автор доводить не тільки широкий віддіх свого таланту, що часто понад силу іншому новелістові, але й тонку спостережливість явищ щоденного побуту та, що важливіше, вміння komponувати великий матеріал. Тематично „Образ” є багатоплянковою „образою” советської влади, гострою сатирою на „захла” і советський побут. Тут ціла галерея негативних постатей: росіянин Степан Маркович, малорос Кость Гулавський, „захлушечка” Ніна Сергіївна, а єдина позитивна постать — це український „комуніст” Данилюк, що на сторінках повісти снується, як гість; про нього чуємо тільки з розмов. Данилюк ніби ідеальний комуніст, насправді ж це український патріот, яких більшовики жорстоко винищували. Коли його просять прийти на виставу російського театру, він зразу відпалює: „Ніколи й не цікаво!”. Інші виведені в повісті герої — несимпатичні,

за винятком, може, Ніни Сергіївни, що „боронить недоторканості своїх полтавських галушок”. Проте їх роля дуже важлива, вони ж служать авторові параваном, за який він ховається, критикуючи советську владу. Ось один з них висловлює такі небезпечні думки:

„Стати напівдикуном і не бачити ні одної радянської фізіономії... Хоч на день, два. Або ж... Кудись у благословенну країну, щоб бачити сотні, тисячі фізіономій, тільки справжніх, людських, де в очах і розум і душа. Культурних фізіономій, європейських”.

Один марксистський критик дає до цього фрагменту таке етидне зауваження: „А, може, це не Костеве бажання, може, це авторові хочеться майнути у ту благословенну країну? А втім, це тільки жарт!” — Справді, добрий „жарт!”

Коли до такої тематичної лінії Любченкових творів додати ще його жваву участь у культурному відродженні України, то не диво, що на нього звідусіль посипались удари. Процитуємо один з дуже авторитетних нападів на нього, вміщений в „Советской Литературной Энциклопедии” з 1932 р.; цей фрагмент одночасно може стати вихідною точкою до критичних уваг про Любченкову творчість: Друга книжка „Вона” (1929) присвячена проблемам дрібнобуржуазного індивідуалізму; в ній письменник намагається підвести „біологічну” базу під туманні проблеми „надклясової” людини. В порівнянні до першої книги тут виявляються помітно занепадницькі тенденції автора, що висловлюється в відвертій реакційній настанові („Образ”), в недооцінці української пролетарської культури і політики партії в національно-культурному будівництві на Україні”...

III.

Аркадій Любченко — один з найцікавіших представників нашої повоевненої прози. Стоячи осторонь чисто експериментальних шукань своєї доби, він залишився письменником класичної форми. Його новеля — це наче старовинна грецька будівля. Нема в ній ні дуже синього неба, ні нарочитих ефектів, ні розхристаності деяких його сучасників. Навпаки, в його мистецькій будівлі є класична гармонія усіх елементів літературного твору: мови, сюжету, композиції і стилю, гармонія, що її знайти можна, здається, тільки в одного з сучасних йому письменників — у Валеріяна Підмогильного.

Шлях класичної новели в українській літературі дуже важкий, важкий особливо тому, що цим шляхом йшов нап

найбільший європеець — Михайло Коцюбинський. Тим то не дивно, що українська критика таки досить часто підкреслювала спорідненість Любченка з Коцюбинським. Ствердив це теж його приятель М. Хвильовий, що, не будши критиком, коротко і ясно синтезував загальну оцінку: „На наших очах, — писав він ще в 1927 р., — росте цікавий письменник. Це, мабуть, єдиний у нас художник, що його можна назвати новелістом. Це вибагливий, вишуканий мініатюрист, що, очевидно, продовжуватиме Коцюбинського в його європейських, імпресіоністичних новелях”. Проте, не зважаючи на жанрову, стилістичну, а подекуди навіть сюжетну спорідненість з Коцюбинським, Любченкові таки вдалося знайти свій власний оригінальний шлях. Найдти оригінальність Любченкової прози, щось ледве вловне, що відрізняє її від прози Коцюбинського — таки досить важко. На це треба було б писати довшу розвідку про стилістичні засоби одного і другого, і таким могольним шляхом докладно конкретизувати ті особливості, що їх відрізняють один від одного. Ми змушені обмежитися ствердженням факту, який без труднощів помітить кожний читач, що знає Коцюбинського, а саме: Коцюбинський і Любченко це дві творчі індивідуальності, близькі між собою, але напевне різні.

Виступивши в літературі в пореволюційну добу, що принесла з собою великі зрушення соціального і національного характеру, Любченко не пішов шляхом літературної фіксації своєї жорстокої дійсності, і, тим більше, не став, за відомим висловом, „інженером людських душ”, тобто трубадуром більшовицьких можновладців. Його тонка рука з філігранною ніжністю торкалася тем забріганих буднів, і то тільки на те, щоб на їх дні шукати людини. В осередку кожного його твору стоїть якась психологічна проблема, а нові обставини мають радше декоративне значення, ніж суттєве. З правдивою майстерністю він розкриває складну машину людської психіки, а навіть більше, — він глибоко проникає в нетрі ества звірини. Такі його твори, як „Ворог”, „Кров” чи написана вже нещодавно „Остання ніч” — це, без сумніву, вершина т. зв. тваринної тематики в нашій літературі. Саме це неттування соціальною тематикою і психологічна допитливість на-ражували письменника на повсякчасні напади більшовицької критики.

Проте основною стихією Любченкового таланту є ліризм. Він не любить надто брутальних людей ні умисне гострих ситуацій, його атмосфера... це — сутінки природи і ніжні, ледве

помітні порузи людської душі. Він передусім мистець, що дивиться на життя *sub specie aeternitatis* і шукає в ньому не вічно змінливих форм, тільки рівноваги і понадчасового змісту. І саме оця філософська задумка, якась лірична свідомість скороминучості життя, накидає серпанок романтики на всі його твори, навіть на ті фрагменти, де він дає образ сильної, вольової людини. Романтичний підхід до дійсності приймає різні форми, а це вказує на багату мистецьку винахідливість письменника. Тінь романтизму виявляється у пригварній символіці „Вертепу”, в екзотичі „Хінської новелі”, в присмеркових тонах і постажах „Via dolorosa”, в часовій перспективності „Оповідання про втечу”, а найсильніше проявляється в прозовій баладі „Гайдар”, що дуже вдало під покришкою історизму, проводить ідею боротьби півдня з північчю, — України з Москвою. Але талант Любченка надто багатограний, щоб, заглибившись у ліричному егоцентризмі, не почув голосу своєї сучасності. Він уміє бути теж епіком, що гостро спостерігає усі нюанси нової дійсності... Ця властивість його таланту з особливою силою виявляється в повісті „Образ”. Проте він ніде не стає літописцем побуту і не втрачає міри мистици, що дивиться на світ по-філософськи. Тому його новела стоїть на грані імпресіонізму і реалізму, даючи змілу синтезу обох цих напрямків.

Класична форма творчості вимагає передусім дуже високої культури слова, і ця культура — один з найсильніших моментів творчості Любченка. Мова під його пером стала податливим матеріалом, яким він володіє з найвищою майстерністю. Один з його критиків сказав, що кожної новелі Любченка чекає він нетерпляче, як мовного шедевру, і в цьому великого прибільшення нема. Аж тут, у творах цього уроженця Київщини бачимо, до якої довершеності і своєрідного музичного чару дійшла наша мова, порівнюючи навіть з недавньою ще добою М. Коцюбинського.

Кінчаючи наші завваги, скажемо, що Любченко, на щастя, ще не закрита сторінка нашої літератури. Він у розквіті таланту, повен творчих сил і задумів. Проте, вже його дотеперішнє надбання має таку вагу, що, не беручи до уваги вивезених більшовиками письменників, можна вважати його найвидатнішим представником нашої сучасної прози.

Ю р і й. Г а м о р а к.

(СТЕПОВА ЛЕГЕНДА)

I.

Сонцевієм роздувало молоді груди, наливало жили п'яною смолою, — ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку, — ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Перебігли росами дигогрові коні, а за ними стоголосі табуни людей. Запалали вогнища. Курява над степом.

Угорі ж багаття на все небо. Він до багаття шкірив зуби і розминав, щасливий, на руці м'ясисте лопушиння. Зелено-соком м'язи натирав і нюхав м'язи, — о, він добре знав, як пахне сонце!

Так мав себе в просторах смагливий Вар.

Зашелестить тирса — вже хижакom присів, розпізнає: заєць?

лис?

Плиг на коня і навздогін.

Вітер юнакові просто в груди: стій!

— Стій! — і розмахнеться по вітрових космах.

— О-і-й! — з далеких байраків — і-й, — а юнак тільки сміється.

Гнівний Громодар по хмарах тут кресне і небо блискавкою поре, поре. Гайдари сполохано на землю ниць. А він шалено мчить у далечинь, мчить і випинає проти вітру розхристані груди — на!

II.

Море зеленасте. Отари, табуни. За ними: гей та гей!

Невільники то гайдари.

Вони б погейкувать не раді, але — намети. Там басамани, нагаї. Там князь проклятий між жінок сидить і п'є.

вино, і п'є вино, а збройне товариство до ніг його облесно-
сипле регіт.

І думав Вар:

— Невже ж то без князів не можна?

— О-і-й! — з далеких байраків.

Море зеленасте підхопило й понесло:

— О-і-й!..

Невже ж не можна без князів?

Зацвітала земля потом, і падала у безвість ніч. І знову
цілу ніч із княжих наметів гуль-галас тривожний, аж луна
тирсу хитила, аж гасали з переляку коні.

Невже ж не можна?

III.

Сповнило жили п'яною смолою, зайнялась вогнем сім-
надцята весна.

Обнявши землю руками, ждав гайдар синьооку гай-
дарку.

Вона вже йшла, всміхалася привітно і оглядалась на
намети.

— Лоан, о, йди ж! Лоан!

Всміхалася привітно, сторожко оглядалась.

— О, йди ж!

Кумис майнув по жилах.

Схопив її на руки Вар і мчав, як вітер, аж поки впали
у знемозі.

— Вар... Вар...

А ще медвяні на зубах, ще й густо пахли коси...

IV.

Ген половіла жовтокросая голѳмша,* ген узбережжям
біле городище.

Продавали Вара чужинцям за перстень золотий.

Так недоторкливий гривун поводить баским оком —
тремтить, мовчить, вичікує.

А там десь п'яно пахло лопушиння, медвяно пахли коси...
Що?

Ні!

* Пшениця у скитів

Раз-раз! — рвонув, розбив, когось в живіт, комусь піском засипав очі.

— О-і-й! — схвилювано голѳмша, — о-і-й! — стрілою в степ.

Вже як покинули шпилі приморські, як повертали кошовиськом, піймався Вар.

— Так ти тікає?

Ятрились довго рани. Зализував, землею присипав і шкіри до багаття зуби.

А видужав — немов не той юнак. Немов на нього пала падь. Таємно, осторонь, очима в землю.

І тільки як гомоніли про занедбану гайдарську долю, як з бородатих сипалась полуда, а з молодих гроза, — бував трізою Вар.

— Нащо нам князь і збройне товариство? Нащо?

Тоді брови, мов крила шуліки.

— Нащо?

V.

Не хмара вставала низько над степом, не дикий табун розметався копитно, то в тьмі в нічній хижакі підкрадалися сармати.

Вдосвіта — тонко — продзвеніла стріла.

Знявся у таборі турботний гул, та було йому пізно. Вже ворог зробив своє діло, вже зникав у тумані.

Чого ж бо гайдарі кріпко засинали, чого добра княжого не доглядали, ворога-хижака до табору підпускали?

— Нагаїв!

І розкотилося тирсою полохливо, розсипалось гадючим свистом.

Де спіткнувся, де упав, — там уже клоччя криваве, не тіло.

Де спіткнувся, де упав...

Аж до вечора зойком гойдало блакить, до пізньої ночі Вар сколошкано шурхав по травах. Довго, душманно стогнала ніч.

Упав об'юшений під кам'яним капищем.

— Ти бачиш? Ти чуєш?

І плюнув богові у мертві очі.

— Ти!

Іржала ніч.

VI.

Князь наказав готуватися в похід.

Лютим роєм завихрило, дзеньком, скреготом заквилило. Сокири, списи на сонці тільки блись, блись!

А вино — рікою. І в захлині горлало збройне товариство, нахваляючись воювати сарматів.

Та як ступила ніч, вже Вар по гайдарах:

— Тікаймо! Нащо, нам похід? Тікаймо!

— Куди?

— Чи ж мало нам місця? Будемо жити самі, без князів.

Відповіли мовчки, поглядом до наметів.

— Так ходімо на них! Вони п'яні, нас же більше! Ходімо й поб'ємо!

Шумовинням шугнув шалений заклик — іскрами з уст в уста.

— Я з тобою! — підбігла Лоан, а в'руці різак.

Спалахнули гайдарські серця, але думки поділились:

— Не пора! Почекаємо трохи.

— Ні, ходім! Вже доволі чекали!

Поділилась, забаламутила густа комашня — вітругою рвучкою гул нестримний, довгий гул...

— У-лю-лю! — раптом ударило на сполох з наметів, труснуло комашнею, — і плазом потекла в тирсу.

— Гей, куди, страхопуди?

Потекла залякана в тирсу.

А вже дзвеніло, гупотіло з наметів.

— Ну, пам'ятайте ж!

Підхопив на коня синьооку — о-і-й! — сліпма в далечінь.

Навздогін тільки вереск, хижий посвист арканів.

VII.

— Ось ви які... — прижмутив князь очі, як привели до нього втікачів.

Довго стояло мовчання, і гостро всмоктувались княжі очі в Лоан.

— Гарна... — сказав нарешті, — вперше бачу таку гарну. А щоб не тікала, киньте до мого намету.

Підтятою стеблинкою впала, до чобіт припала:

— Все, що хочеш, все, що скажеш, тільки його не вбивай. Я винна!

— Годі! — ткнув її в груди і до Вара: — А ти завтра підеш у похід. І якщо ти справді такий відважний, і якщо хочеш жити, принеси мені з бою сто сарматських голів.

VIII.

Толочила тирсу густая навала. Степ мовчав.

Падали ночі, ставали дні, а степ мовчав, прекрасний і зрадливий.

Над Варом же крилата думка: зазнаєш, князю, моєї відваги!

Падали ночі.

Та ось забовваніла далечинь чорним рястом.

Ой, тривожно стогнав сарматський бубон, а на світанку вже у нестямі прокинувся степ!

Не Громодар креснув кресалом, розсипаючи лютий гуркіт, не вітер-хуртеча погнав оберемками хмари, заслоняючи сонце, здіймаючи зойки в повітрі, — смертним побоем стикнулися в степу два неблаганні звірі.

Ринув табун на табун. Кров'ю задиміли трави.

— Зазнаєш, князю, моєї відваги! — і буруном врізався в саму гушу.

От уже спід самісіньких княжих рук трощить ворожі голови. От — розмахнеться, промахнеться в запалі необачний юнак і вгрузне сокирою в княжі рамена.

Та тільки спритно одбивають його руку вірні збройники — ніяк не влучить.

Стяглися сармати, двинули тісним натовпом, і почало княже вояцтво йти вростіч.

Тут махнув князь берлом. Враз ув'язали до стрімкого коня нову княжу коханку, Лоан синьооку, вразили списом коня й пустили його на сарматів.

Хмарою посунув до вершника ворог, і, мов те гайвороння, сипнуло вояцтво вперед із новим завзяттям.

Стрімголов кинувся й Вар — тільки свист застряг у вусі, тільки хрюкали кістки під ударами.

IX.

Спадала сутінь. Аж тоді побігли сармати, вкриваючи долину трупом.

Ще довго зітхала долина, досхочу впивалася паморочна помста.

— А де той юнак, що в бою загатив мені дорогу падом? — гукнув князь.

Привели Вара.

— На, вояче, випий з мого рогу. Тобі справді не бракує відваги.

— Так, володарю, але бракує спириту. Я ще не заслужив із твого рогу пити. Як заслужу, тоді дозволю.

— О, як бачу, ти слуга горливий. Що ж, коли так, то з цього дня ти мій найближчий джура.

І кинув йому перстень із своєї руки.

X.

Сожовиті дні проходили запашно, падали у безвієть ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку.

А там десь: гей та гей... Там басмани, нагаї.

— Нічого, ждїть, та тільки не прогавте, — з наметів прокрадався княжий джура, — тепер я з вами д'останку. Та тільки ж не прогавте.

У відповідь була зневага. Вже знали, як у наметах вихваляють джуру, яку йому складають шану.

— Базікай, джуро!.. Коли чужинцям продавали, то ти тікав, ховався, тепер за персня сам продався.

Розгнівано спалахкував юнак, але слова зі'вялим листям падали на вітер.

І йшов понуро.

На вовчих шкірах пестив князь синьооку гайдарку, а він низенько схиляв голову. Він тишком-нишком у траву й несамовито ножем збивав на піну землю.

— Пождіть! — тужливо серце морем зеленастим. — Я ж не тікатиму, я ж д'останку...

XI.

Була ніч. Не пахли медом трави. Пахли намети кумисом, вином і потом.

Над чадним вогнищем запійний гул. Обіймали юнака в розгулі, слинили цілунками:

— У нашого князя джура, як пес.

І неприємно в жорчах падали, засинали.

— Ой, джуро, не дрімай... — гарячий шепіт пурхнув понад вухом.

Аж то повзла розпатлана Лоан.

— Він сьогодні і мене прогнав з намету. Сьогодні він нарешті сам. Іди!

Схопивсь юнак, пішов.

(...десь тільки йокнула сокира і в черепі
застрягла вічним сном...)

А вийшов — заточився, наче п'яний.

(...десь там гасали одурілі коні — іржала ніч...)

Ще довго кумисом кропили чадне вогнище, сміявся юнак довго і щасливо.

XII

Вранці бризнуло сонце вереском:

— Князя убито!

Дзенькнуло, блиснуло в таборі острахом, але хто знав?

— Князя убито! — стугоніло, котилося в простори.

А вже найлюбіших князеві джуру й коханку схопили, зв'язали, вже поспішно весь табір докупи зганяли, в жалібний похід виряджали.

І поплівла тьмяная туга...

Падали в тугу ночі, згорали в сонцевії дні.

А світанками карбував дідуга свою палицю. Три десятки рубчиків накарбував — тоді лише втихло рипіння возів, стомлено пав на могилу жіночий лемент.

Глибоку могилу копали в степу, щоб ніхто не порушив спокою ані грізного князя, ані його найближчих — синьо-окої Лоан і завзятого Вара.

Тільки гайдари, засипаючи тую могилу, добре знали, кого ховають, і мовчазно складали велику клятьбу.

Табунами розбіглися дні, розбрелися в задумі віки довгогріви, а в степах, переможно оспіваних гудками, ще й досі стоїть могила.

Пролетить бистрокрилий над нею, торкне лопушиння. Лопушиння не встигне вклонитися, а він уже ген-ген розчісує жита.

Харків, 1925.

С Л О В О П Е Р Е Д З А В І С О Ю

Перш за все треба сказати, що сьогоднішнє дійство не має анічогосінько спільного з тим своєрідним розумінням, якого надавали й надають слову „вертеп” не тільки наші північні сусіди, але й чимало наших байдужих земляків.

Це значить: будьте певні, що, потрапивши сюди, ви в жадному разі не потрапили у якесь моторошне місце, у кішло розпутників чи душогубів. Навпаки. Ви прийшли щоб подивитися на мистецьке дійство, побудоване за давнім місцевим примітивом, подивитися, українською мовою казавши, на вертеп.

Чи ж треба вам далі нагадувати, що цим прекрасним словом у нас називали колись дуже розповсюджене пересувне видовище містерій та інтерлюдій, чи ж треба вас переконувати, що слово це справді прекрасне, повнозвучне, економне слово?

Отже, ви прийшли, ви спокійненько сіли, готуючись, мабуть, трохи розважитись, трохи відпочити в цій залі, де, за зразком колишньої народної творчости, має бути показано низку смішних випадків з чужого чи нашого життя або ж низку жахливих змов та кошмарних убивств з чужого чи теж із нашого життя.

Але якраз у нашому вертепі все буде трохи інакше. Адже протягом останніх віків багато-багато чого змінилося, тому й абсолютна аналогія з колишнім неможлива.

Погодьтеся бо справді: якщо за тих давніх часів вертеп являв собою видовище, що складалося тільки з містерій та інтерлюдій, то на наш час наспіло вже чимало нових народних різнобарвних і також цікавих видовищ. Сама бо містерія, пройшовши екстатичний шлях Елевзій та символічну путь духовної драми, потрапивши, як усім відомо, з тихого вітвара на шумний майдан, набравши, кінець-кінцем, рис комічних та суто побутових, доживає тепер свого віку десь у глухому закутку Баварії. Строката ж інтерлюдія, відбувши службу хорів та пантомім, перетворена, як усім відомо, Джоном Гейвудом на живу й дотепну

веселуху, тепер ще більше перетворилася й розбіглася по всіх-усюдах нашого буття.

Якщо за тих давніх часів вертеп являв собою просто триповерхову коробку, що її з чималою морокою переносилося з місця на місце, то тепер, маючи величезні науково-технічні надбання, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб наш удосконалений вертеп, будь він яких завгодно розмірів, легенько й хутенько пересувався на які завгодно відстані.

Якщо в тому давньому вертепі за лицедіїв правила невеличкі дерев'яні ляльки, то тепер, коли людська істота знала великого поступу, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб за лицедіїв правила почуття, думки, окремі слова, окремі образи або й самі живі істоти (звичайно, це зовсім не заперечує у нас чималої наявності й чималої ролі незграбно-натуралістичних ляльок).

І якщо колись ляльки не вміли розмовляти нашою мовою, що примушувало говорити за них підказників, то тепер, завдяки науковим досягненням, чимало механізованих ляльок навіть уже й цього формально навчилися, а тому дозволимо собі певність, що мова, якою відбувається дійство, дійде геть до всіх, сприйметься д'останнього звуку.

Отже, не ждіть жорстокої драми про Іродову смерть, не ждіть грайливої п'єси про Смерть і Багача. Не ждіть старого стереотипу. Не ждіть акуратненької послідовності. Не ждіть нічого особливо трагічного, бо трагедія — явище досить умовне і не завжди буває бажане. Не ждіть також нічого надміру веселого, бо веселощі теж — явище досить умовне і теж не завжди бажане.

Знайте лише: тут протиріччя не дозволять вам бути байдужими.

Чуєте? Покищо хвилюється скрипка. Але незабаром почне тріскотіти маленький барабан, потім до нього прилучиться ще кілька, тоді гримне великий бубон, ляснуть пронизливі металеві полумиски, застогне волторна, задрібцюють цимбали, засвищать флейти, залунають фанфари, зареве шалений тромбон, — здійметься, як це часто буває, ціла гуртовина невгавучих, оскажених звуків, що різко пройматимуть ваші істоти й нарешті розірвуть оцю завісу.

Бачите? Ось вона перед вами на всю просторінь міняється фарбами. Наш славетний український художник недавно створив це райдужне видовище, наш видатний укра-

інський технік зумів застосувати свої здібності й примусити кожен окрему найдрібнішу плямку жваво рухатись.

Перед вами злива найрозмаїтіших кольорів та відтінків. Перед вами, як бачите, грандіозний калейдоскоп. Перед вами сліпучий екран відблисків, зворушлива симфонія удару і ласки. Перед вами (без перебільшень) — саме життя!

Вас, здається, тішить цей яснозелений колір, що пропливає вгорі? О, так! Він нагадує час, коли сповняються життєдайними соками земля і звір, і людина, коли все набрякає солодкою потужністю, коли раз-у-раз сміливість запліднює новий талант і виникають нові захвати. І ви мимоволі й захватно думаете: багато ще в нас соковитої цілини й багато-багато весен попереду!

Не озирайтесь — хай не вражає вас чудний вираз на декотрих обличчях, що зринув у цей момент. Це, мабуть, ті, що їх уже не збудить запах свіжинних уст, це ті, що завжди і скрізь звикло чекають, аби догоріли свічки.

Вас дивує, вас навіть дратує цей розбризк сірих рухливих плямок, що так нагадують сірі осінні дні, сірі почуття, сіру недбайливість, сіру нудьгу присамоварних бесід, сіру активність млявих людей, сіру ніжність безсилих рук, сіру привітність ворожого усміху, сіру тьмяність фальшивих похвал.

Не озирайтесь — хай не вражає вас той приємний спокій, та насолодна покора, що в цей момент лягли на деякі обличчя. Це, мабуть, ті, що їм сірий колір дає гармонійну відряду буденних свят, це ті, що в кожному порушенні штампі готові вбачати ходу на котурнах, це ті, що бояться, коли при них одчиняють квартиру, бояться, щоб їх не проходило свіженьким протягом, це ті, що стомились, шукаючи спокою.

Ага! Вас уже збуджують чорні правильні фігури на завісі, що ніби нагадують чітку суворість будов, вас уже збуджують і темнісіні лінії на всю завісу, що ніби нагадують чітку розмежовану просторінь праці, вас збуджують безповоротні перехресчування напружених, мов троси, жил, що їм художник надав таких убивчо-правдивих, переконливих форм і кольорів. О, так! Ви бачите неминучість великих устремлень, ви відчуваєте несхибну упевненість руху, ви розумієте непереможну лісню свідомості й сили. І ви вже мимоволі своєю уявою летите до якихось дальших геніальних ліній та форм, що їх конче винайде прийдешній вчений і колишній степовик.

Не озирайтесь — хай ані трошки вас не турбують сумніви й вагання, що зринули в цей момент на декотрих обличчях. Сумнів — це та ж зневіра, а зневіра — безсилля. Майте завжди терпіння пожаліти слабших. Бо це ж ті, які думають, що знають багато, а знають так мало-мало, це, мабуть, ті, що не бояться нічого, крім сильної віри.

А тепер вас уже причаровує цей яскравий колір, що так владно панує на нашому пано, — колір, коли досягають вишні в садах, колір, коли на вечірній зорі у степах лютують морозні вітри, а на світанках займаються обрії, колір, коли серед глибокої ночі, роззявивши пащі й зітхаючи в спразі, родять родючі домни, колір тих незабутніх хвилин, коли ви поранений впали на сніг, колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, — багатори́дний колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє — п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи, і... не звертайте уваги на інших!

Годі!

Придивіться краще до цих смарагдових акордів, — хіба не зворушують вас?

До цієї принадної плинності аквамарину, — хіба не поема тихих вечорів на далеких лугах?

До цих разючих, фіялково-білих, як блискавки, скерцо, — хіба раз-по-раз не стискається серце й не скрикує ваша кров?

До цих небезпечних звивів сріблястої фуги, — хіба не вабить борвій у згубну височінь?

До цих важких, чорно-лискучих руляд, що вибухами линуть із темних надрів і все сповивають тривогою, — хіба не бракує вам віддиху й не тягне хутчій до підсоння?

До цієї рапсодії липневих gobеленів, цих зграйних хвиль, що жене їх вітрець, — хіба не вражає величний потік золота й поту?

До цих голубих, придмлених злегка безмеж, — хіба не кличе у просінь, не мучить жагою пізнань?

Втішайтесь й болюйте всі, хто прийшов і хто може! Насичуйтеся цим нескінченним натовпом фарб і відтінків, звуків і півтонів, що мінливо зринають і гаснуть на нашому пано, де над усе панує тільки один найістотніший колір — удару і ласки, болю і радості.

Впивайтесь досхочу, чи то приємно вам, а чи ні, бо ось зараз востаннє зареве музика й розірве завісу.

Але мусимо попередити: все, що досі говорилося, не має особливого відношення до самого дійства. Це стосується до певної міри лише зависі, це зроблено тільки тому, що час був починати, а на кону не встигли як слід приготуватись.

Попереджаємо також (хоч це відомо вже з оповіщень), що серед інших нумерів сьогоднішньої програми вашу завітчану героїню екзотичних танків і своєрідних українських розваг, героїню, що їй багато віддавалося вами часу та хвали, — сьогодні показано не буде, як не буде вже її показано ніколи. Сьогодні натомість з'явиться інша, можливо, ще мало відома вам, проте визнана вже за великий талант, з'явиться жінка найменням Жінка.

СОЛО НЕПРИКАЯНОЇ ЛІРИКИ.

Шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногріві місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки...

Все це, як знаєте, дуже непомітно й дуже просто.

Уявіть собі: просто був такий день, коли ви лишилися на самоті. Вас до краю наситила злива облич, слів, жестів, невгавучого шуму вулиць, невтомного руху праці, і поїзд, що несе вас крізь запашну хуртєчу життя, зупинився нараз на маленькій станції десь у степах, щоб наступної хвилини ще швидше рушити вперед.

Був такий день, коли ви, хоч і мали вільний час (а може, саме тому, що мали його), ви не пішли на цікаву лекцію і не поїхали на полювання, і не взяли читати нову книжку, і не завелися з кимбудь на довгу суперечку, а просто... з чималою увагою почали чомусь упорядковувати вашого стола, хоч цього сухого порядочку на робочому столі ви одвіку не любили і, мабуть, не любитимете.

Це ви робите тільки тому, що сьогодні вас ніби поінняв бунтівливий напад протиріч, і ваша увага зупинилася саме на тому місці, де найбільше вирують зустрічні сили, де стикаються навали здогадів, де збігаються лезами гострі відчуття, де серед задимлених пагорбів, глибоких шансів та розгاردіяшу бойовиськ басують переможці і стогнуть переможені, де нарастають нові здобутки й готуються нові облоги.

Ви щойно взяли упорядковувати вашого стола, як знову відчували глибокий органічний протест.

О, ті великі, чистенькі, наївно-усмішкуваті столи, що їх так часто бачиш у нас, столи, що нагадують сумнівну цнотливість, підфарбовану красу, примушене кокетство. Ті спокійні, акуратно застелені столи, що від них повіває холодненький вітрець, ті акуратно розставлені, ніби прибиті, цяцьки на столах, що в'яжуть думку, ті акуратненько порозкладені книжки й папери, що зовсім не промовляють, не живуть, не збуджують. Та мертва виставка, гордість ситого нуворіша, та дбайливо прибрана поверхня, що під нею тяжко сподіватися на цінні поклади, та припомаджена передчасна чи вчасна лисина, що з-під неї найчастіше можна сподіватися на вияви млявості й ортодоксального гонору.

Ні, ви ніколи не любили й не любитимете подібних розцяцькованих мерців, ви ніколи, хоч як старайтесь, не заведете в себе подібного порядочку на робочому столі, бо зрештою, навіть завівши його, ви незабаром почувете збоку красномовний сміх: те, що здавалося вам за порядок, ще багатьом здається за кумедне безладдя.

Тоді, частково одсунувши речі осторонь, частково як найзручніше розклавши їх на поверхні, ви одну п'одній починаєте витягати й розкопувати важкі шухляди. І тоді серед іншого тлуму натрапляєте ви на кілька блок-нотів.

Еге ж, тих пошарпаних блок-нотів, що їх завжди, наполовину заповнивши, кидають кудись недбайливо, поступовно зтирають у найдальші кутки, поступовно за них забувають. Блок-нотів, що з них здебільшого ні один рядок не зринає на лискучу гладінь привселюдної цікавості. Бо саме в них, у блок-нотах, найбільше збирається той дорогий радісний непотріб, що конче мусить бути занотований і не мусить вигулькнути десь безрадісною зайвиною.

Проте, сповнені цього разу незрозумілого бунтарства (бувають такі неприкаяні дні), ви починаєте перегортати сторінки цих пом'яшкнених свідків допитливості й хвилювань.

Погодьтесь: інколи це справді буває цікаво.

І поступовно ви вчитуетесь. Ви посміхаєтесь, іноді мружите, іноді зітхаєте, іноді дивуетесь і, скінчивши одного, несвідомо починаєте перегортати другого.

Хочете ви, а чи ні, та згодом на вас набігає якийсь дивний, трохи ліричний, трохи непокійний настрій. Ви думаете: шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям,

як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, пропливають у безвість, щоб не вернутись...

Навіщо, навіщо так швидко пролітають дні? Чому не можна затримати свою руку в дружній руці і ще раз, ще міцніше стиснути її?

Чому вже не буде тих буремних повстань першої ночі, чому існує ніч друга, чому так невблаганно-хутко настає третя?

Чому так напосідливо скрадаються тіні і так підступно, ніби з далекої даліни, підповзає срібляста павутинка?

Чи не можна справді, як у тій українській пісні, осідлати вороних і чимдужч полетіти навздогін?

— Не вернемось!

Так! Мов гордовито задумані кораблі, вони пропливають у безвість, щоб не вернутись ніколи...

І ви думаєте: це прекрасно. Прекрасно, що не може вернутись те, за чим іноді дуже шкодують. Прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю. Прекрасно, бо це само собою дає невичерпні скарби, бо це значить день-у-день непереможно хотіти нового болю й нової радості, це значить безнастанно й глибоко любити життя.

Ви думаєте: минає час, а десь по глухих куточках життя один п'одному застрягають бльок-ноти, такі пом'яті й, либонь, уже непотрібні. Вчорашній зазнав поразок від сьогоднішнього, а сьогоднішній ані трошки не певен, що його не зруйнує дощенту переможець нового дня.

Наївні й суворі друзі!

Ви стискаєте, ви піднесено, кріпко пригортаєте до себе і тих, що вже одбунтували, і тих, що бунтують досі. Вам хочеться любовно погладити цих непідкупних свідків допитливості й хвилювань.

Ні! Не треба! І ви вже знаєте, що ви цього не зробите.

Ви сьогодні сповнені якимось дивним настроєм, і вам уже кортить обернути свою ніжність на щось інше.

Сьогодні в найбільшій мірі тяжить над вами напад виклику, і тому вам кортить ширше розгорнути бльок-ноти, рішучіше шарпнути сторінки.

Ви готові наперекір усталеним канонам шукати рухомої змінності, ви готові наперекір абсолютній змінності шукати чогось єдиного, неперушно-суцільного.

— Хай, — кажете ви, — живуть протиріччя, що рухають все вперед, хай живе повсякчасна змінність!

Хай сьогодні з минулих болісних думок, що перетворились та загусли на кремінь, буде викресано іскри радості, хай сьогодні невичерпну любов і жадобу примушено буде трепетно сміятись!

І ви вже поспіхом гортаєте сторінки.

Ви вибираєте на свій смак які завгодно уривки, ви пристосовуєте їх, скільки можливо, один до одного, ви комбінуєте з них, скільки можливо, різні ситуації, — одне слово, несподівано й захоплено творите якийсь многобарвний твір. Ви наче складаєте інкрустований малюнок із того листя, що, злітаючи з дерева, падає десь по куточках або невтомно кружляє й пломеніє в буремному вихорі днів.

Шалено-швидко пролітають ці дні, мчать життям, як розлогими степами, буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернутись...

МЕЛОДРАМА.

Щойно прийшли з роботи. Ви трохи стомлені — така душна випала днина. Ви лягли в своїй віддаленій від міського центру кімнаті, що міститься на другому поверсі невеличкого будинку. Заплющили очі, і одразу почала вас огортати приємна похолодь затінку, почала заспокоювати рівна тиша, що нею сповнено все довкола.

Там десь, ген-ген, ніби за кілька верстов,* чи глибоко під землею, — невгавучий гуркіт міста, а тут — незмінна, густа, холодна тиша.

Та раптом — чи чуєте?

З того міського шумовиння особливо виразно вихопився, влетів крізь розчинене вікно, заборсався, як птах у клітку, затремтів, як той птах, умираючи, і зітхнув востаннє мелодійний звук металю.

Фанфари?

Здається, десь — сріблогорлі фанфари.

Ви підводитесь. Уже ближче загриміла оркестра. Десь у вашому будинкові нетерпляче гуркнули двері. Хтось швидко перебіг коритарем. Хтось розсипав несміливий го-мін. Хтось розгубився...

І ви підходите до вікна.

Це праве вікно (тут є ще ліве, протилежне) здивилося просто на кладовище, бо стіни вашого міського будинку просто межують із кладовищем.

Ви одгортаєте рукою галузки яблуневих верховіть, що заважають вам, — аж три яблуні потрапили якось у цей закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

З другого поверху вам видно внизу старенький паркан, що тягнеться близько повз стіни будинку, такий безсилий, безпорадний паркан. Він ніби ось допіру згинці шкутильгав та раптом згинці зупинився, замислився: чи варто йому далі? Чи варто, коли так напосідливо обступають молоді кущики, так запіпадіво чіпляються за кожний вільний клаптик на його дорозі цупкі порості та бур'яни, так заповзято витискають його й силкуються якнайшвидше приглушити д'останку?

Коли ви перехоплюєтесь поглядом далі, одразу ж за парканом унизу ви бачите буйне хаштовиння, бачите, як із цього зеленого кипіння подекуди вириваються білі або чорні хрести й надмогильники. Ще чимало їх білих і чорних тоне в гущавині, чимало вже зовсім струхнявіло, вивітрилось, зникло, — це найглухіша частина великого міського кладовища.

А коли ви кидаєте погляд поверх яблунь, ген-ген у даліні, наче під легким серпанком, видно смугу протилежного узгір'я. Там ліве крило міста. Там нові квартали, що гордовитими найновішого ґибу будинками, гордовитими корпусами нових заводів, віхами нових димарів, полапками нових учепистих бруківок раз-у-раз, далі й далі, наступають на одвічну цілину.

Горнуться в далеч сполохані гони. Тікають назад у безвісті легенди. І там, де спогад за татарське безумство, де вовки жовту кість жвакували, — тепер владна камінна хода переможця, тепер павутиння металевих сполучень, що силоміць засотують пагорби й долини.

Вклоняйтесь, химери давнизни! Стеліться покірно, простори!

Оркестра скінчила. Це — Шопенів „*Marche funèbre*“.

Здається, обіч, здається, там, куди пошкутильгав паркан, знявся останній натхненний звук, поплив над верховіттям і в прозорій високості розтанув...

Натомість зашугали голоси.

Ви ще далі одгортаєте галузки яблунь. Ви зручніше пригинаєтесь і бачите: віддалік, може, кроків за двадцять, під тією веселенькою березою стоїть кілька чоловіка. Погляди їхні скеровано на шум, що наближається. Нараз один похапцем кидає долі недопалену цигарку, притоптує її — затоптує у свіжу землю щойно викопаної могили.

Вам, звичайно, все ясно — хтось назавжди пустився наших берегів.

По хвилині, одгортаючи віти дерев, обходячи звивними низками горбики могил, починають, як бачите, рясніти люди.

Вони поспішають, спотикаються, випереджують одне одного, мимохідь натрапляють одне на одного, звикло нервуються і звикло вибачаються. Кожне з них загода хоче примоститися якнайкраще. Кожне хоче бачити все до дрібниць.

Злегка хитаючись, впливає над головами труна. Пливе над головами, і голови схилені.

(А чому б справді в цей момент не дивитися д'горі, де сонце і птахи?).

За труною — жінка.

У чорному вбранні, печальна жінка, яку дбайливо підтримують друзі. Молода, але тепер зовсім, зовсім безсила. Мовчазна, але очі їй кричать невимовним благанням. Покірна, але хусточка, що її притискає вона до уст, здригається надто часто, здригається так, що ось-ось випорсне з рук, і руки нестримно метнуться за труною.

Жінко, не треба!

Вам зненацька кортить сказати їй втішне слово. Підійти отак близенько до людини й так сказати — це її, мабуть, трохи отверезить. Підійти й сказати дуже просте, широсерде слово — це її, мабуть, трохи підсилить. І хоч ви знаєте, що цього не зробите, але через якийсь час, перемігши вагання, ви сходите вниз і, проминувши паркан, наближаєтесь врешті до народу.

Якраз останній промовець скінчив своє слово. Якраз починають забивати труну (оті особливі глухі удари у вічність), і ви чуєте, як жінка безнадійно скрикує, обриваючи фразу:

— Промінчику мій! Пожди! Я ж тебе так!..

У натовпі здійсмається раптове замишання, потім настає раптова коротенька тиша, — вона знепритомніла.

Саме цю мить, коли й ви механічно потяглися вперед, щоб допомогти жінці, комусь з оркестрантів, либонь, наступають на ногу, бо він, болісно сикнувши, тихенько, проте заскалено-міцно кидає лайку.

Та одразу ж завихрюється грім фанфар, поглинаючи все — і несподівану лайку, і гомін юрби, і шум землі, що вже поспішно сиплеться на домовину.

Трохи згодом ви помічаєте: ще не встигли зарівняти землю, а добродушний чоловіча, полишивши заступа, хутчій підбіг і простягнув руку:

— Дозвольте... щоб пом'януть...

Еге ж, хіба він вам не подобається, цей безпосередній чоловіча в рябенькій сорочці, що просить на могорич? Він має рацію. Адже трапилась звичайна історія. Звичайнісінька собі історія — померла в місті людина. І чоловіча, мабуть, не сумнівається, що місто за цей час уже встигло народити, принаймні, двох нових. Так чому б не хильнути за такий гарний кінець, що завжди є новим, гарним початком?

Ви пам'ятаєте — в юрбі снувалося:

— Вона його так любила! Вони щойно подружилися. Він узявся будувати якусь нову велику будівлю і впав з тих риштувань, що сам поставив. Упав з риштувань, що вломилися. А вона, сердешна, так...

Ви пам'ятаєте — в юрбі, здається, називали ім'я людина, що впала з власних риштувань. Воно своїм співзвуччям, здається, нагадувало прізвище якогось українського поета-лірика, хоч померлий і не був поетом. А втім, ви забули його.

В юрбі навіть хтось іронічно сказав:

— Цікаво, що б то була за будівля, коли таке лихе риштування.

MYSTERE PROFANE.

Ваше місце, де сидите, ваша кімната, що нагадує маленьку гостинну станцію десь у степах, цього разу вже сповнена світанкового трепету, плинної сутні.

Ви розчиняєте праве вікно й одгортаєте віти яблунь.

Спробуйте цього запашного трунку!

Ви нахиляєтесь і ловите устами незрівняні струмені, що ними тече голубий світанок, ви п'єте з насолодою голубі струмені й ледве вірите, що ви такий багатющий володар.

Адже повз ваше вікно пливе напій, якому не можуть дорівняти найдосконаліші вироби. За вашим вікном, де чорні хрести й зелене кипіння, грайливо іскриться прохолодне бодрене вино.

І ви жадібно п'єте. Ви відчуваєте, як скалки-бризки підстрибують і пестливо обсипають ваше обличчя, ви відчуваєте, як поволі насичує ваше тіло відрадна потужність, відчуваєте, як згодом легшає вам голова й веселішає серце, як гнучко й лоскотно розгортається в вас якась невідома пружина, — хіба вам не хочеться тепер засміятися або почати веселої пісні?

Хто?.. Хто насмілиться сказати, що ви не молоді?

М'які й холоднаві руки простягаються зовні й непомітно скрадаються вам під сорочку. Холоднаві руки міцніше обіймають вас, і тіло, ойкнувши злегка в тремтінні, на якийсь момент ніби завмирає. Ви ніби неймовірно швидко падаєте в глибину озер і, ледве торкнувшись дна, ледве збагнувши цю бистру путь, бистро виринаєте на поверхню.

Тоді, освіжений і чуйно збуджений, ви ще повніше охоплюєте позіром навіть дрібниці.

Ви помічаєте, як на ребра старого паркану, мов та мучна порохнява на млинове коло, посіялась вранішня срібна припадь. Зринає думка: якщо доторкнутися тепер до паркану, там лишатись темні чіткі відбитки пальців. Хіба ось зараз вас не потягло (хто зна — чому) справді покласти туди свою руку й конче лишити ці відбитки?

Далі ви бачите, як у вашому сусідньому густовітому закуткові тиль-тиль коливається передснітанкова тиша. Як там, оповита ще сивою дрімотою, мов на полотні художника, що подав дрімотну давнину хачів, нерухомо стоїть сиз-зеленаста задума.

І нараз вам хочеться звуків і руху. Вам хочеться тільки одного: швидше вставали б вітри у степах, швидше виходило б сонце!

Хіба не кортить вам набрати повітря в груди й що сили дмухнути на цю застиглу імлу? Хіба не кортить гукнути на всю силу легенів — збудити пташню і покликати сонце?

Звуків! Численних звуків!

Хай це комизливо, хай пустотливо, хай навіть химерно, але хіба ви можете тихо зітхнути й тихо схилитися перед таємно-докучним мовчанням? Хіба ви такий, що побожно простягнете руки назустріч одноманітно-величному спокоеві?

Руху! Сильного руху!

А ще далі, ще далі за цією причайною задумою бачите ви ніби недавній спогад, ніби шматочок давнього сну. Адже бачите ви, яка там щедра повнота, яка там безкрая далечінь? Почуваєте, яка там принадна ласкавість? Чуєте, які там ніжні гойдаються струни? Помічаєте, яке там скраю; яке ж там справді вибагливе мереживо?

Чому ще й досі це спокійне, це тьмяне, світанкове мереживо? Чи не хочеться вам хутчій взяти олівця і на цьому заслонному тлі сміливо й чітко накреслити лінії, які ви звикли завжди там бачити? Так, так! Щоб хутчій та яскравіше виступило там знайоме протилежне узгір'я, і ліве крило міста, і контури нових будинків, і віхи нових димарів, і стьожки нових вулиць — все, до чого так звикла ваша уява. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

І хіба може когось здивувати ваше бунтарське бажання — розігнатися ножом по цій неможливій завісі? Так, так! Щоб раптом упали серпанкові примхи і з'явилась проста неприхована дійсність. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

То хіба дивуватись, що вас зненацька охопило нове почуття, наївне, як справжня юність, нестримне, як справжня сміливість, — бажання притьмом югнути в ту зачудовану просторінь? Так, так! Щоб полетіти ген-ген над просторами, щоб покірно й відверто стелились ці смуги, щоб розгорталась і падала тьмяна заслона, щоб у невпинному льоті виникав і вихрився довгий шум, щоб раз-у-раз повставала нова й нова захватна далечінь.

Дійства! Великого дійства!

Гукнувши, ви поспіхом збігаєте долі. Ви перехоплюєтесь через паркан, лишаючи, звичайно, на його холодній сріблястій поверхні відбитки пальців, — о, як приємно! Ви впірнаєте в найгустішу гущавину, ви силоміць мнете галуззя, прокладаючи собі дорогу, ви байдуже одкидаєте й рвете ці зеленясті скуйовджені косми, щоб вийти до найближчої галявки, — о, як приємно!

На галявці одразу зриваєтесь бігти, але насупроть — нещодавня могила. Невже через могилу?.. Та пізно.. бо через неї ви вже перестрибнули. І лише після цього, лише на одну мить ви зупиняєтесь. Саме цю мить, як ви чуєте, верховіттями перебігли перші прибійні хвилі, і звідусіль починають дзвеніти перші радісні дзвоники.

Добридень, жаданий вранішній вітре! Добридень, жваві вістунчики дня!

Мимохить ви сіпаєте якусь довгу тоненьку стеблинку, що, схлипнувши, вислизає з найближчого свого колінця і має такий привабливий зеленявий кінчик. Ви кладете цей кінчик до рота і відчуваєте солодке, прохолодне, надзвичайно смачне надіб'я. Тоді висмикуєте по дорозі ще кілька стеблинок, тоді ще кілька, ще, — і так, смакуючи сік цих солодких рослин, що зросли на могилах, наспівуючи щось безтурботне, ви поспіхом простуєте далі, простуєте через торбки, щоб скоротити дорогу, немов боїтесь спізнитись на якісь важливі сходи, якесь виняткове видовище, хоч добре знаєте, що ось незабаром вигулькне огорожа, а там одразу почнеться степ.

Справді, мов той притінений коридор, лишається позаду кладовище, і ви входите до прекрасної залі, такої високої, такої неймовірно великої, що в першу хвилину самі собі здаєтесь непомітною комашкою.

Як тут багато повітря! — занепокоївся б сам славнозвісний Корб.

Цей незрівняний, димно-голубий пляфон, ці неосяжні, фіялково-голубі стіни! Вони ніби починають злегка струменіти.

А в далині, де звивною густою смужкою лягла долишня рампа, що з неї силоміць просочується світло, там в далині більше й більше починають розходитись складки заслони, і на жовтожарому помості... урочисто і владно...

— Слава сонцю! — гукаєте ви майже по-хлопчачому.

Довкола немов займається дивна пожежа — горять простори! Довкола дедалі більше й різноманітніше спалахкують веселі вогники фарб, — сміються простори!

Яка багатюща палітра! — занепокоївся б сам Анатоль Петрицький.

І через свою мимовільну, приємну схвильованість, через своє мимовільне піднесення ви ще гостріше й повніше сприймаєте довколишні фарби, довколишні звуки. Ви повертаєте обіч од тієї стежки, що біжить повз жита до далекого хутора, ви обминаєте плянтації, що укісним клином, мов той півострів у море, врізаються в яркувату, запущену, зарослу бур'янами персть, — і йдете ви бур'янами, поки час, без мети.

На зелах, бачите ви, цвітуть вранішні роси, і раз-у-раз, зиркнувши на сонце, краплини скрикують раптовим діаман-

тоним блиском. Зела з легеньким присвитом шмуригають вас по ногах і лишають сліди такого ж бо ніжного смарагдового пилу.

Десь ніби з-під ваших же ніг раз-у-раз вистрибують потривожені трав'яні коники, вибігають і випурхують якісь шелесливі жучки, дзвінкасті златаві хрущики, спритні різнобарвні метелики, і навкруги, що більше пригріває сонце, то більше зростає їхнє своєрідне шурхітне сюрчання. Чи не здається вам зрештою, що ця метушлива комахня хоче скласти до сонця якусь свою особливу, нечувано-смажну, радісно-уливну хвалу?

Невловимо тонка, многострунна гармонія! — занепокоївся б сам суворий Моцарт.

Ліворуч майже зникає крило міста, праворуч майже зникають переліски й хутори, — і от перед вами щойно порушена плугом, облита вранішнім рожевим світлом, розлога цілина.

Як у чорному морі ті скиби, що їх струже невтомний вітрила, так біжать ці свіжо заорані черно-лискучі хвилі.

А й справді, погляньте уважніше: чи не здається вам, що вони повільно й розмірено дихають?

Чи не здається вам, що ці овали ген-ген заораних вчора ланів, ці тугі в рожевих цілунках перса легітно пашать?

Чи не здається вам зараз, що ця запашіла персть, ця розбурхана вчора коханка лише злегка замріяно-млосно примружила очі і жде, нетерпляче жде, щоб хутчій сюди впало сім'я?

Чи не здається вам, що в цій вранішній млості мріє вона за того дужого з металевими м'язами героя, який не томитиме довго й грубо її жагу, який прийде, десь певне, незабаром, рішучий, уважний, щоб охопити її всю в свої міцні руки, і без вагань, без сутужних перерв і надаремного нуду радісно й легко дати їй плід?

Мріє, що буде так: сонячним ранком загудуть двигуни і по всіх усядах приємно-лоскїтно побіжить ціла валка сміливих крицевих легінів.

Комбайни!

Бачить: сонячним ранком гейкнуть двигуни й підуть гуляти, взявши кожний з собою по двадцять глибоких збудних плугів. Ще не встигне вона затремтіти від першої сильної ласки, як тут же слідком, мов той хвильний вітрець, набіжать, розсипаючи лестощі, цілі зграйки дискових блискотючих борін. І тут же, щойно зітхне вона втомно й візь-

меться на сонці масним випаром, як уже наспіють жадані занурливі полапки, і з сіялок поллється златавий мед.

Не зазнавши зайвої втоми, буде вона бережно викохувати рунь. Не затративши зайвих сил, помірно й достатньо буде насичувати дороге поріддя, аж поки стане час.

Тоді знову загуде знайомий рій, і один п'одному, як металева кіннота, прилинуть ті ж самі поспішні і виправні двигуни. Де пройдуть їхні перші шерехи, там бистро й покірно вклониться перший покіс. А де пройде решта, взявшись за руки з конвеєром, там на перший покіс рівно й точно впадуть три наступні покоси.

І не треба буде ждати до осінніх туманів, поки вистоятися золото в наїжених задушливих копах, поки не припадуть дощами й не запріють скарби, поки не затьмиться й не спопеліє добра міра здобутку (...десь там у клуні хтось ув один ціп гуляє...). Не треба, бо хвилі покосів, що їх досхочу обійматиме вітер і цілуватиме сонце, досталъ достигнуть протягом кількох зоряниць.

А комбайни, спритні комбайни, що виладнаються тут же на все привілля, комбайни услужно постелять рівні полотна й обережно, лагідно, щоб не впала надарма жадна крапля, понесуть дорогу покладъ в жадібні руки рушія.

Ці вправні комбайни, ці прекрасні комбайни туж мить хутенько приборуть усю зайвину і знову будуть готові на перший же поклик з'явитись і дати гостро-занурливу ласку.

Так вона мріє — хіба вам не ясно?

І щирсердо вклоняєтесь ви цій запашній персті, що заміряно розляглась перед вами та хоч-не-хоч нагадує вам жінку. Жінку, що мусить болям коритися, але радіти, в зойках вагатися, але родити — щасливу! щасливу!

Ви нараз чуєте, як брелять під ногами й хитаються гони. Ви схиляєтесь долі, щоб краще збагнути. Ви припадаєте до грудей цілини. Ви наслухаєтесь.

Правда, як прискорюють віддих, — ви і вона?

Як гулко б'ється серце, — ваше й її?

Які могутні шуми бродять десь у глибинах, — і в вас і в ній.

Яка дивовижна легкість сповняє обох!

І ви обіймаєте землю.

Згодом, похопившись на думці, що починається день, ви рушаєте в поворотну путь. Ви вертаєте, напоений збудним вином і ласкою лона, вертаєте легко й потужно, вер-

таєте сміючись, і сьогоднішній день праці здається вам дорогим подарунком.

Еге ж, сьогодні буде заглиблено-творчий, багатий день!

СЕАНС ІНДІЙСЬКОГО ГАСТРОЛЕРА

Іноді над вечір, поглянувши в праве вікно, ви бачите печальну постать, печально похилу жінку в темному вбранні, що стоїть над могилою.

Так! Вона найчастіше приходить, коли починає вечоріти. Приходить з портфелем або жимись паперами (очевидно, просто з роботи).

Вона майже раз-у-раз приносить з міста квіти, старанно розкладає їх там, де це здається їй за найкраще, і раз-у-раз обережно поправляє стьожки зів'ялих вінків. У цей момент, коли обережно й любовно доторкуються її пальці до вінків, вона (без перебільшень) скидається на Маццолеву „della Rosa“. що, — пригадуєте, мабуть, — так граційно, любовно й захисливо зводить руки над своїм дитинчам. У цей момент, хоч як вам дивно, вона ніби ледь-ледь посміхається, як та ж стримана „della Rosa“, ледь-ледь одхиляється, щоб краще перевірити, чи гаразд поправлено стьожку, і, одвівши руку, якусь хвилину нерухомо тримає цю руку в повітрі, мов білого птаха, що схилив свою голову.

В цей момент вона сама ніби трошки нагадує дитину, й вона, печальна жінка, не знає, що печаль надає їй іноді таких викінчених обрисів, такого ласкавого й поважного виразу.

Вона не знає, що бувають моменти, коли вона справді скидається на Маццолевий твір, на зразок своєрідно поєднаних Кореджіо і Рафаеля.

Дивившись на неї, ви забуваєте, що в руках вам застигла цигарниця, і лише згодом, коли жінка підводиться, ви тихенько запалюєте цигарку. Вам неприємно, що ви неначе підглядаєте за чужою душею, проте ви аж ніяк не можете одвести очей.

Ви бачите: стоїть непорушно, мов кам'яна, стоїть, прикипівши поглядом до німого пагорка, стоїть довго, бліда і прекрасна.

Потім, як почне сутеніти, вона стає навколяшки, схиляється низько і гладить — легенько, ніжно, замиловано гладить землю могили.

А як загусне присмерк, як затче імлавим прядивом увесь цей куток, ви чуєте, — що це? — ридання.

Жінко, не треба!

Ви заслоняєте праве вікно.

Тоді, в тиші кімнати, згадується, що колись випадково потрапила вам до рук книжка славетного індійця з Капілавасту, славетного Сакія-Муні.

І там прочитали ви:

„Що є початок страждання?”

„Та жадоба, що кличе від одного народження до другого, і що поруч з нею невідступно йдуть радість і пристрасть, — жадоба насолоди, буття й могутності”.

Спочатку це вас вражає. Ви ще раз повільно і майже вголос повторюєте індійцеву мудрість, що згадалася так доречно і так недоречно. Ви напружено думаете, так напружено, що врешті навіть уявляєте собі, ніби перед вами підібгавши ноги, сидить у своїй уславленій позі уславлений Будда і, злегка похитуючись, з виразом спокійним та трошки лукавим, проказує до вас ту ж саму думку.

— Що це, зрештою, значить? — питаєте ви.

— Це значить те, що значить, — відповідає древній софіст.

— Значить, радість і пристрасть велике лихо?

— Так! Радість і пристрасть — велике лихо.

— Значить, жадоба, що кличе, від одного народження до другого, дуже шкідлива?

— Так! Жадоба ця дуже шкідлива.

— Значить, якщо прикласти ці міркування... ну, хоча б до жінки, то жінка, яка, звичайно, сприяє жадобі і родить, — наш ворог?

— Так! Якщо вужче й простіше це ставити, то ми самі собі вороги.

— Слухайте, древня людино, я ще раз питаю вас: ви категорично стверджуєте, що жадоба насолоди, буття й могутності — це шлях до страждання?

— Рішуче так.

— І ви, мабуть, саме тому й пішли в пустелю, щоб сховатися од цієї жадоби?

— Хай буде по-вашому... щоб сховатися од цієї жадоби.

— Значить, мусіло бути так: щойно втекли ви од людей і життя, ви одразу ж стали мертвяком?

— Стривайте...

— Ні, хвилинку уваги. Значить, по-вашому, мусить бути

так: щоб знищити страждання, треба знищити життєдайну жадобу?

— Ви маєте рацію.

— Але в такому разі ви, древня людино, зовсім не маєте рації. Бо, іншими словами, це значить: людей обернути на мертв'яків, а весь світ у пустелю.

— Ах, ви занадто спрощуєте! А втім, висловлюйтесь собі, як хочете. Пам'ятайте тільки, одне — все полягає в тому, щоб знайти супокій.

— Ах, ви також неймовірно спрощуєте! Бо все якраз полягає в тому, щоб глибоко закопати, заховати супокій.

— Ні, мій заповзятий. Ви забули, що написано в моїх аватарах: лише коли гасне вогонь насолоди, гріха, облуди й гордощів, лише коли гаснуть всі пристрасті й безчестя, — тоді настає супокій, і нарешті наближається людина до нирвани.

— Іншими словами, вкорочує собі віку?

— Що ж... Ваша різка репліка мене не дивує, бо ви, очевидно, упертий послідовник ідеї вічної матерії.

— Мабуть, у такий же мірі, як ви послідовник ідеї вічного духу. І тому я не можу докладно збагнути, що таке нирвана, і тому дуже прошу це явище мені пояснити.

— Охоче, якщо ви серйозно.

— Цілком серйозно.

— Нирвана — це рух і нерухомість, буття й небуття, не створене й не народжене, не почате й не скінчене, але це — кінець страждання.

— Так! Знаєте, древня людино, що на моєму місці сказав би тепер хтось інший, ще завзятіший? Сказав би так: ви або щирій оригінал, або, даруйте на слові, ви... боягуз. О, не вражайтеся! Це сказав би інший. Я ж особисто цілком розумію вас, і я вам співчую. Так, так! Я щирсердо вам співчую, бо не ви — чуєте? — не ви винні в цій, висловлюваній вами, облуді. Я прекрасно розумію, що в таких усвідомленнях перш за все винне тодішнє буття. І перш за все в ньому причина.

— О, який перебільшений... модний кавзалізм!

— Мабуть, в такий же мірі, як ваш химерний і давно вже немодний ілюзіонізм. Адже, даруйте відвертість, ваші домисли нагадують домисли того розгубленого ченця, що, синтезуючи все, коротко виголошував: „Credo quia absurdum!”. „Я вірю, бо все це — нісенітниця!” Пригадуєте собі? Вірю, бо це — нісенітниця! Вірю, бо це незрозуміле, не-

реальне, вигадане. Яка ж бо справді безпорадність.. безнадійність, який відчай! А зтім, облишмо ченця. Я хочу ще кілька слів до вас.

— Будь ласка.

— Я хочу, скориставшись із ваших же слів, остаточно сказати вам: якщо жадоба, що кличе від одного народження до другого, гарантує нас од нірвани, то хай живе ця прекрасна жадоба!

(Постать гостя вражено застигла).

— Якщо жінка сприяє жадобі й народженню, якщо жінка — один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й страшного супокою, то хай живе ця прекрасна жінка!

(Постать гостя нервово здригається).

— Якщо жадоба радості є початок страждання, то хай живе страждання!

(Постать гостя різко хитнулася і починає мерхнути).

— Якщо страждання в свою чергу є початком радості (а так, здається, мусить бути), то знову таки хай живе страждання — повсякчасний контролер і підсилок!

(Постать поволі тане й зникає).

— Хай живе те, що дає нам буття, найцінніша людська цінність! Хай живуть протиріччя, що постійно рухають все вперед! Хай живе чудесна рухома рівновага! Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає супокою й зневіри!

Помітивши нараз, що нікого з вами нема, відчувши велику полегкість і перейнятий великою певністю, ви поспішаєте до правого вікна, щоб цього разу піднесено привітати зажурену жінку.

Але в тому застиглому морокові жінки ви вже не знаходите. Тоді згодом перехоплюєтесь ви до лівого вікна, що здивилося впрост на місто.

ТАНОК МІСЬКОГО ВЕЧОРА

Воно невтомне, як одвічна радість життя. Воно суворе, як неблаганна смерть. Воно завжди сповнене тих загадкових, притлушено-клекітних, переможних і переможених шумів, що родяться тільки в самому вирі зустрічних сил, на перехрестях гострих почувань та домислів і в боротьбі творять прийдешне.

Адже ви любите місто?

Бачите:

воно, як той непохитний лицар у надійному панцирі. Воно має крицеві груди і глибоко дихає шумами. Воно має в нетрах своїх невисите гаряче серце, могутній двигун, що споживає людський мозок і пристрасті та бурхливо жене кров по своїх численних артеріях.

Воно, взявши потрібні соки, без жалю відкидає непотріб, воно упевнено, запопадливо притягає до себе все, що тільки може дати хоч трохи поживних калорій.

Безперечно, ви любите місто.

Воно визнає тільки сміливих і здібних. Воно обдаровує ласкою тільки імкливих та енергійних. І воно ненавидить, безмежно ненавидить усіх, що кволі й зневірені.

Ви його любите, бо кожний, хто прийшов сюди, мусить бути бадьорим і мужнім. Кожний тут, свідомо йдучи на страту, почуває себе тільки щасливим: він не тлітиме десь надарма, він поспішно збиратиме всю свою потужність і він побачить, як радісно й вдячно палає вона на вогнищі спільних зусиль.

Так. Ви схвильовано простягаєте руки назустріч коханці. Мудрій, сильній, звабливій коханці, що її було вимріяно, що її в цій родючій країні вже знайдено.

Так! Ви загрозово зводите руки назустріч куртизанці. Веселій, пожадливій, нафарбованій красуні, жорстокій бабі, що хтиво лащиться, що її в цій родючій країні ще не загублено.

Адже ви любите так, що для вас неминуча ненависть.

Ви згодом минаєте вечірні вулиці й завулки. Ви переходите освітлені майдани й мости, притінені алеї та сквери. Ви входите в розчинені двері й потрапляєте в гущавину, в ту рясноту протиріч, що скупчити їх може тільки місто.

Ви проходите крізь чад суворих юрпусів, крізь барвисту суету многоповерхових клітин, крізь сіру втому піддаш і брезклу задуху підвалів, — всюди, куди вас веде тремтливий танок вечірніх вогнів.

І перед вами, як той строкатий візерунок на убранні танцюриста, як ті мінливі шматинки, що підстрибують, кружляють і звиваються в лад його рухам, як ті миготливі блискоти, що виграють всіма кольорами, перед вами кружляють, пролітають, виграють візерунки й блискотки вечірнього танку.

— Вас уже збуджено?

Задьорно підморгують зраї ліхтариків.

— Вас уже зацікавлено?

Шикуються в гордовитій поставі фасади.

— Ви вже помітили?

Співають дроти густих сполучень.

Промайнула, як у швидкому сальтарело, висока худорлява постать. Промайнула знову й знову, — ходить вона трохи зігнута, мов той звір у клітці, міряє навкоси своєю комірчину, дедалі більше й більше прискорюючи крок, а за нею невідступно, нахабно бігає тінь, стрибаючи по стінах, переповзаючи долівкою, звиваючись, ніби глузуючи з постаті, ніби намагаючись і собі відобразити, перекривити той напружений вираз обличчя, ту прокляту думку, що кидає людину в куток.

Проплива, як у лагідному менуеті, поважна округла постать, виринаючи з м'якого фотелю, де їй, мабуть, так вигідно схиляти голову на розстібнуті опасисті груди, де їй так приємно, слухаючи патефона, присьорбувати з фальшивої порцеляни, де їй так зручно закласти ноги на поручні, запалити фальшиву гавану, летіти сагитментальними мріями за хмаркою диму, дрімати й бачити тільки рожеву путь.

Пройшла, як у чіткому весняному марші, упевнена постать з рішучими рухами, що здаються такими закінчено-владними серед блискавичних металевих кружлянь та безугавної гонитви шумів, постать, що її обличчя здається таким насторожено-скупченим, сливе жорстким, сливе камінним, ніби воно цією маскою застигло навіки, і тільки очі, пильні й правдиві, розливають теплінь, промовляють і тішать справжнім людським єством.

Ось у прокуреній клітині, мов у світанковій сутіні, стурбовано коливаються десятки голів, і точиться заповзята суперечка про насущні вимоги — он у прокуреній клітині, мов у сизій імлі, коливаються кілька стурбованих голів і, пасуючи та вістуючи, прають насущними вимогами.

Тут легковажно сіють убивчий родинний розбрат, там пишеться ніжно-юне, ніжно-чисте признание на адресу дівчини з синіми очима. Тут, вітаючи тінь невмирущого Елагабала, регочуть оголені стегна й продають насолоду та сифіліс, там, проганяючи тінь Елагабала, навчають про велику красу та вагу статевих взаємин і жахну потворність сифілісу.

Праворуч у закутку вихоплюється купка змовних скрадливих кашкетів, що поспіхом оглядають зброю і падають

у пільму — ліворуч поспіхом цокотять запізнені машинки, прокладаючи на завтра стежку до суворого вироку.

Спереду всіма силами тягнуться в привабливу далечинь, заповзято розвівають морок облуд, розчищають дорогу від спадкових згубних спокус; ззаду всіма силами впинаються, складають поганську честь, пожадливо допивають рештки з потрошених сулій та половецьким побоем б'ють свого друга й виганяють геть.

Тут обіймаються, і талановитий актор з підмостків захоочує до щирости, там підступно ладнають зраду, і бездарний фігляр силкується замаскувати свою нещирість.

Тут заклопотано ділять шкоринку на кільканадцять ротів і не тратять надій, не впадають у розпач, там ростуть на вибагливих дріжджах і одригують докорами, розпачливо зітхають за минулим.

Тут проклинають минуле, творять відродження прав, що їх зганьблено, там іронічно мружаться, занепокоєно горлають і виспівують великодержавних псалмодій про братів-слов'ян.

Там хрипить сьогоднішній невдаха, безумно хапаючись висхлими руками за життя, але помирає; тут, обіч же, здійснюється зойк сьогоднішнього маленького щасливця, що відразу оголошує своє право на життя.

Ось невідступно й рішуче змагаються за одвічну мету, ще кріпче беруться за руки, ще далі, ще густіше простягають ланки несхибних заporук, а по довколишніх щілинах шупорять скрадливим шурхотом, намагаються де-не-де цю міць підпиляти, присипати іржею заздрости й гніву, хутенько сторгувати за копійчаний скарб.

Так! Ви загрозово зводите руки назустріч куртизанці. Пожадливій, нафарбованій бабі, що її в цій родючій країні ще не зведено з світу.

Так! Ви схвильовано простягаєте руку назустріч коханці. Мудрій, сильній, звабливій красі, що її в цій родючій країні вже знайдено.

І от ви — на розі великих вулиць.

Хіба досить тверезости в чітких камінних профілях?

Не зринають то тут, то там нові вже профілі?

Бракує рішучости й мужности подихам невтомних корпусів?

Не окрилено геніяльними злетами мозок антен?

Не зацвітає тут щира й переконлива усмішка, щоб літи за штучною міною?

Хіба можна юність проміняти на облудну маску?

Хіба приваблять виснажені груди, коли наспроть запах свіжинних уст?

Хіба, нарешті, ще не запліднено цю нову потужну коханку новим ярливим героєм степів?

Задьорно підморгують зграї ліхтариків.

— Адже вам трепетно?

Шикуються в гордовитій поставі запещені світлом фасади.

— Хіба вас не збуджено?

Співають дрти густих сполучень.

— Що ви подумали?

Лунають сигнали задимлених фортець.

— Що ви помітили?

Вигукують бистрі авто і трами.

— Кому ви махнули рукою?

Громохко басують нестримні вулиці.

— Кому ви крикнули навздогін?

Ви поринаєте в одну з найбурхливіших жил.

Вас обступає ряснота облич, що на них такі щедрі бувають тільки міські вечори, облич, що швидко зринають і тануть, спалахкують і гаснуть, мінливо пропливають, немов би на цих хідниках вечір повів за собою якусь своєрідну безкраю фарандолу.

Ви влізнаєте їх: круглі, продовгасті, квадратові, підстругані, обрубані, зарослі й голені, здорові й скалічені. Похмурі, що допитливо дивляться долі, або ховають свій позір, або несуть невідомий у серці тягар, або назавжди без вороття прикипіли очима до землі.

Життєрадісні, що дивляться ясно вперед, або розсипають довкола піднесення, випромінюють бадьорість і віру, жарт і завзяття, племін'я і міць.

Обличчя, що від них повіває привітом, або сірі й скупі на привіт. Вирази спокійні, що прихиляють своєю певністю, або непокійні, що дратують своєю підозрою. Очі зацікавлені, що люблять часто озиратися, або гордовиті, що приховують цікавість за своїм шанобством.

Обличчя гладкі й худорляві, шляхетні й грубі, оприскливі й добродушні. Обличчя деспотичні й затуркані, дегенеративні й соковиті, прості й самозакохані, розумні й тупі, захоплені й байдужі, приховані й відверті, радісні й безбарвні, сміливі й полохливі, задьорні й нерішучі, юні

й старі. Обличчя рухливі, обличчя мертві, обличчя живі, обличчя замасковані.

О, ця кольориста гама, цей нескінчений, красномовний потік!

Ви ніби розтоплюєтесь у ньому, ви самі себе віддаєте й самі насичуєтесь.

Ви дедалі більше й більше занурюєтесь у найгустіше кипіння. Ви пливете, либонь, без мети, але дізнаєте так багато! Хвилинами ви ніби не існуєте, проте ви стільки розумієте, бачите, чуєте.

Яка яснота очей, усмішок, надій, розчарувань!

Яка злива слів, думок, стремління, почувань!

За один момент стільки тут створено й скільки зруйновано. Скільки в цих головах блиснуло нового, і скільки спеліло хвальних чеснот.

Скільки здобуто і втрачено, куплено й продано, народжено і вбито!

Злеті й падіння. Віра і голод. Життя і страх.

Біль і перемога!

Конче — перемога.

Тут, у численній людській навалі, у спільному тісному шумуванні, ви, поза всім, зазнаєте великої радості. Тут, у нестримному вирі, забуваючи зовсім за себе, ви найбільше себе відчуваєте. Ви ще глибше проймаєтесь любов'ю до всіх цих многобарвних, незнаних і дорогих, чужих і близьких вам істот. Ви їх вітаєте, що вони, як і ви, малесенькі частки одного могутньо-великого. Ви ніби невимовно вдячні, що вони, як і ви, горітимуть аж поки д'останку згорять.

Слава руйнуючій силі вогню!

Слава будівничим вогненним шумам!

Вас охоплюють нові сміливі пориви. Вас п'янить жадоба чинності. Вас сповняє така заохоченість і сила, що завтрашній день праці здається дорогим подарунком.

Так! Завтра буде заглиблено-творчий, багатий день!

ПАНТОМІМА

Ой, снігу, снігу довкола, куди тільки глянеш.

Біло, біло довкола, аж очі мружаться, поки звикнуть.

А ще й сонце гоїдається в голубих високостях, сміється маленьке пустотливе сонце, і сміються долі то тут то там пустотливі, рожеві, голубі й фіялкові іскорки. Сміються іскорки на дахах, що ніби проти сонця повистелювали го-стинні скатерки. Перестрибують іскорки вітами дерев, густо

обдарованих снігом, дерев, що стоять такі непорушні та гордовиті й геть скидаються на майстерний витвір із тонкого скла. Здається бо: підійдеш до котрого, штовхнеш — воно тобі із мелодійним дзвоном враз розсиплеться на дрібні шматочки. Штовхнеш — а воно тебе справді обсипає тисячма миготливих іскорюк.

Сніг у дворі позвисав, як ті великі пухнасті пластівці вати.

Біло, біло довкола — аж очі мружаться маленькій дівчинці.

Дівчинка дуже любить сонце і любить сніг. І якщо вам особисто сніг нагадує всілякі давно й широко відомі образи, що за їхньою допомогою звикли змальовувати сніг (сніг, як вата, сніг, як скатерка, сніг, як розсипана мука і т. ін.), то маленькій дівчинці слово „сніг” перш за все нагадує її великого, білого, пухнастого діда-Мороза, якого вона теж дуже любить. Дарма що дід-Мороз надто вже зазнав її пестошів, що йому геть скрутилися в'язи й бракує однієї ноги, — дівчинка дуже любить дідуса-Мороза.

Маленька дівчинка — велика любов.

Збираючись у двір на прогулянку, вона, либонь, мріяла тільки за те, як возитиме його в доморобних санчатах оцим неймовірним снігом, бо ж, погодьтєся, не може бути нічого кращого за подібну розвагу.

І справді, спочатку, як ви бачили, вона тільки це й робила, мало звертаючи уваги на інших дітей, що граються в дворі. Вона собі щось наспівувала одотонно-наївне, задьорно погейкувала на діда-Мороза, перекидала його, а потім знову заклопотано всадовлювала, заспокоювала й знову співала й возила, — вона досхочу впивалася своїм маленьким щастям.

Маленька дівчинка — велика радість.

Та несподівано радість потьмарилась. Як бачите, непомітно для неї взялося десь поблизу двоє інших маленят, а за ними, ніби навмисне, плентається ще чималий кудлатий пес.

Дарма, що пес добродушно на всіх поглядає й байдуженьки помахує своїм скуйовдженням хвостом, — він все ж таки починає виявляти зацікавлення до діда-Мороза, він наближається до нього й хоче понюхати.

Серце маленькій дівчинці завмирає. Однак, схаменувшись, вона топає ногою і, скільки вистачає їй здібностей, суворо кричить на непрохану тварину.

Ну, що ж із того, що поміркований кудлань, подумавши трохи, вирішив поволі одійти? Адже це ані трошки не стосується двох маленьких несподіваних прибуд. Адже це ані трошки не зменшує їхнього зацікавлення до діда-Мороза, що так вигідно й кумедно катається собі в санчатах.

Увага, що її виявив кудлань, тільки підсилює їхню власну увагу. І чому б їм справді не погратися трохи з Морозом, як ото грається маленька дівчинка? Це ж, мусить бути, надзвичайно приємно!

Тим то, як бачите, вони не дуже вагаються. Лише кілька хвилин обмінюються вони з дівчинкою якимись неупевнено-запитливими поглядами, а потім досить упевнено підходять: один до діда-Мороза, другий до дівчинки, щоб узяти мотузочку од санчат.

Дівчинка спочатку стовпненіє. Але туж мить її пальці несвідомо й міцно затискають мотузочку, а тіло, мабуть, теж несвідомо падає на дідуся-Мороза, щоб захистити, щоб не дати.

Вчувається раптовий, пронизливий вереск, такий схожий на вереск звірятка, такий близький до ридання і такий загрозливий, що вражені прибуди одходять осторонь.

Еге ж, маленька дівчинка — велика тривога.

Після цього, як бачите, вона стає дбайливіша, — принаймні, протягом перших кількох хвилин. Вона, сторожко озираючись, знову возить свого дідуся, дбайливо розмовляє з ним, наспівує, підстрибує, захоплюється, знову щось наспівує (вона дуже любить співати), аж поки не привертає її уваги той різноголосий шум, що, як чуєте, дедалі сильнішою та безладнішою метелицею починає завихрюватись у другій частині двору.

Що це там?

Зупинившись і на такий випадок поклавши пальця в рот, дівчинка якийсь час пильно й недоумкувато дивиться туди, де вирує шум.

Її збуджують дзвінкі голоси таких же маленьких, як і вона, людей, що юрбою вовтузяться он там у віддаленій частині двору. Їй подобається, як декотрі з них заповзято кидають сніговими грудками, кумедно спотикаються, доганяють одне одного, падають, регочуть, регочуть до захлину, до сліз.

І раптом дівчинка сама регоче.

Бачите? — нестримно, щиросердо регоче. Вона не помічає, як із рук їй випорснула мотузочка од санчат. Вона

вже захощено йде на цей веселий гомін, до цих рухливих, безтурботних, чужих і близьких їй істот.

Наблизившись, вона стає трошки обіч, вона ще не наважується взяти участі в грі. Їй трохи сум'ятно, бо тут є старші й сильніші за неї. Вона покищо тільки відверто реагує на всі події, хляскає долонями, коли влучно когось наздоганяє метка грудочка, втішається, коли падає хтось незграбний, співчутливо розжириває свого рота, коли кисло кривиться чийбудь чужий рот.

Проте дедалі жвавіше й жвавіше починає рухатись маленька дівчинка: вгинатися, щоб не потрапити сніжкою в неї, одскакувати, щоб дати місце іншому, одштовхувати інших, щоб у цій метушні не штовхнули її саму.

Кінець-кінцем (і як їй побороти нестримне бажання!), вона вже мене у руках грудочку снігу. Кінець-кінцем (і як це сталося!), вона вже шпурляє в когось свою слухняну сніжку.

А тоді враз, наче шаснули двоє в нову сонячну хату, спалахкують нові справжні веселощі, невситимі, захватні, ажені п'янки.

І здається дівчинці іноді, що будинки, дахи й дерева сіпаються на всі боки, що вони хиляться й підстрибують, що довколишні друзі захоплено трусять якусь рясну снігову грушу, що високе й пустотливе сонце, раз-у-раз надимаючись, бризкає з рота крижаними блискітками.

Маленька дівчинка — великий химерник.

Хіба жадає в цей час маленька дівчинка чогось іншого, крім найкращого спириту в змаганні? Хіба може хотіти чогось іншого, крім вдалого нападу й рішучої оборони? Хіба не збуджена вона до краю й хіба не потрапляє на решті її сніжка в зашаріле обличчя ще меншого, ніж вона, дитинчати?

Дитинча, як бачите, поволі присідає, хвилину мовчить, і тільки через хвилину на все подвір'я розголошується його безнадійний скорботний захлин. І коли на цю скаргу вибігає з будинку хтось із дорослих та, лаючись на такі виграшки, забирає невдачу, маленька дівчинка, що вчинила біль, призириливо кидає на адресу скривдженого:

— От ісе... плакса!

Маленька дівчинка — великий самолюб.

Співчуття, звичайно, трохи стискає їй серце, але в той же час її серце сповняє нове, приємне, сильне відчуття особи-

стої переваги. І щоб побороти перше неприємне, вона, як бачите, чимдужч знову береться до гри.

Маленька дівчинка — великий хитрун.

Інші, що були трохи розгубилися й зніяковіли через цю хмарну пригоду, починають поволі прилучатися до дівчинки, і дівчинка своєю подвоєною тепер рухливістю заохочує їх до дальшої, ще заповзятішої гри.

Гляньте бо, скільки жвавости виявляє тепер ця дівчинка! Скільки здогаду й зручності, — мабуть, несподівано для себе самої. Скільки рішучості й владности, — мабуть, несподівано для інших.

Гойдається земля. Танцюють дерева й будинки. Рясно падають сніжки. Видзвонює сонце. Виблискують у повітрі голоси. Яриться захват, минає час у невтомному веселому дійстві.

Та раптом — ах! — заліпила очі навіжена сніжка, заліпила шорстким, дряпливим віхтем усе обличчя маленькій дівчинці. Заряботило все перед маленькою, попливли якісь кружальця, і сама вона ніби кудись попливла...

І вона знає, що плакати не треба, але навіщо, навіщо так смагнула ця сніжка просто в обличчя? Навіщо зробили їй боляче? Навіщо... вона вже зайшлася слізьми і тепер, звичайно, в жадний спосіб уже не стримає себе. Еге ж! Не стримає. І тому їй стає ще гіркіше, болючіше...

Маленька дівчинка — велика невитривалість.

Це таке довге й тяжке ридання, що, ясна річ, незабаром знову мусить з'явитися хтось із дорослих та цього разу вже конче заборонити гру.

І справді хтось погрозово гукає з балкону. І справді над веселощами збігається тепер темніша хмара, ніж то було минулого разу.

А дівчинка в цей момент чує над собою нетерплячий сповнений призирства голос, що каже їй слідтиха:

— От іще... плакса...

Хтось її навіть злісно смикає, і вона знає, що це хтось із більшеньких, сильніших за неї, а тому їй дуже соромно, так соромно, що вона довго ще не наважується розплющити якслід очі та поглянути якслід довкола.

Лише коли стихає біля неї шум, коли голоси (чує вона) віддаляються, — лише тоді поволенки перестають здригатися її плечі, перестає лоскотно котитися слина в горлі, і обережно, насторожено з-під лоба викрадається її позір.

Ах, які ж неприємності бувають на світі! І зітхнувши, дівчинка ще довго стоїть на одному місці, повільно й механічно тре кулачком свої віченьки, що, до речі, давно вже висохли, і з-під лоба набурмосено поглядає аж у самий куток двору, де зійшлися стіни парканів і де тепер знову завихрюються нетерплячі, зривні голоси.

Згодом її палець знову потрапляє до рота, бо в самому кутку двору знову розгойдується якась нова цікава вовтузня.

Ага! Там починають ліпити снігову бабу. Яка ж це принадна історія! Хіба можна встояти на одному місці, байдуженьки поглядаючи? Хіба можна утриматись, щоб тихенько, бокаса не наблизитись до решти жвавих друзів та не взятися й собі до цієї побудови?

Одне слово, ви вже бачите, як маленька дівчинка працює на всі сили. Захекавшись, вона ледь-ледь доштовхує чималу грудомашу до самого центру спільної будівлі, і друзі, що вже забули за її невитривалість, залюбки допомагають покласти цей шар поверх інших нашарувань.

Підсилена приязним ставленням, дівчинка захоплюється ще більше. Захоплюючись цікавою справою, дівчинка заглиблюється ще більше в подробиці самої справи.

Вона вже не тільки виконує, вона дає поради й вказівки. Вона вже не тільки радить, вона сперечається, доводить і відверто сміється з інших, либонь, невдалих порад. Вона вже зовсім пустила в непам'яті свою недавню смутну пригоду, бо... все проходить. Вона вже знову рухлива, го-мінна, життєрадісна, бо... все міняється.

Еге ж, маленька дівчинка — великий діалектик.

І коли побудову закінчено, коли снігова баба витріщує банькасті вугляні очі й вишкірює ікласті вугляні зуби, — в загальному вибухові сміху й оплесків, здається, найвиразніше чути верескливий регіт маленької дівчинки. Принаймні, так здається самій дівчинці.

А коли хтось із більшеньких несподівано пропонує:

— Давайте, злюбимо з баби генелала... — дівчинка перша сплескує долонями й кличе інших пристати на таку витівку.

Чому саме? Бо, поза всім, вона генералів ніколи не бачила, тільки чула за них. Бо слово „генерал” звучить для неї якось особливо химерно. Адже це, десь певне, ще цікавіша, ще краща розвага!

Маленька дівчинка — великий захват.

Дехто з недосвідчених, що теж ніколи не бачили генералів, трохи вагаються, боючись, щоб новою вигадкою не зіпсувати такого вдалого спільного витвору. Тому й запитують вони, тому й мають у відповідь:

— А отого старого генерала з бантами, що був у кіні.

І байдуже, як там інші, але дівчинка вже знає, що саме мусить являти собою цей генерал, хоч, по правді, в кіні генералів вона собі не пригадує. Дівчинка тільки знає, що це якась дуже серйозна, цікава, небуденна постать. І цього досить.

Отже, тепер цій новій роботі — щонайбільше уваги, щонайбільше старанності!

З якою надзвичайною обережністю підстругує вона трісочкою сніг, щоб надати йому форми чобіт. З якою великою дбайливістю підліплює вона додаткові клаптики, щоб руки скидалися на справжні руки. З якою невірою виконує вона накази інших верховодів, що звідусіль обліпили постать і тремтять у напруженій творчості.

Еге ж, маленька дівчинка — великий інтуїт.

Робота, звичайно, досить клопітна й затяжна. Але робота ця, мають, дає прекрасні наслідки, справляє велике враження, бо все довкола геть припинило, і навіть ті, що не беруть близької участі (а їх більшість) стоять у мовчазному напруженому чеканні.

Нарешті все скінчено і, довершуючи витвір, на генералову голову чурчисто накладається темно-синього кашкета — просто горщика, що його миттю принесено з чорних задвірків.

Тоді всі одходять на певну відстань, щоб добре поглянути, і подивам, захопленню, радості немає меж. Од вигуків, сміху, оплесків здригається увесь цей куток.

Погляньте бо: великий, важкий, з руками й ногами, в чоботях, в паскові, що до нього причеплено шаблюку, з гудзиками на всі груди, з бантами, з довгими вусами, зубастий, сердитий, страшний, — справжній генерал! Здається, що він от-от зірветься зі свого місця й шугне по дворі. Авжеж він мусить побігти. Він — як живий!

Що ж тоді буде? Що ж тоді буде?

І раптом, ніби у відповідь на це загальне мовчазне запитання, летить просто в генерала чиясь нетерпляча бистра сніжка.

Загальний сміх. Похвальні вигуки. І всі, ожвавившись, готові ту ж мить зробити те ж саме.

Але один із найстарших поспішно застерігає й спиняє розбурхані пристрасті:

— Стривайте! Ми зробимо інакше. Ми його розстріляємо!

Що він сказав? Що це значить? Як це?

А ватажок, одразу запалившись, уже формує бойову колону й береться до попередньої муштри.

Що ж це значить? Знищити генерала? Знищити витвір, на який покладено стільки дбайливості, праці й часу? Знищити те, що навряд чи вдасться так гарно зробити вдруге? Ні, це неможливо. О, ні! Маленька дівчинка на це не пристане. Нізащо в світі! Ні!

Маленька дівчинка — великий консерватор.

Як бачите, вона поспіхом умовляє не робити руйнації, вона поспіхом просить, і до неї вже дехто починає прилучатися. Та, як бачите, їй не щастить. Її просьби аж ніяк не впливають на більшість, і вона ладна з пересердя навіть заплакати. Вона бо вже встигла звикнути до цього витвору. До думки, що завтра й після завтра стоятиме в їхньому дворі у цьому кутку ця химерна постать. Що можна буде похвалитися такою незвичайною прикрасою перед дітьми сусідніх дворів та й перед дорослими. Що можна буде повсякому ще вибрати й розцяцьковувати цю прикрасу. Що можна буде...

А ватажок уже веде ватагу й попереджає за свою команду.

Що ж це справді? Як тепер справді залишиться куток? Як вони сміють не послухати її? Не послухати інших?

Дівчинка хапається, біжить назустріч неблаганному дійству, біжить, погрозливо махаючи руками, несамовито кричучи на весь двір.

Еге ж, маленька дівчинка — великий раб своїх прикрас, свого куточка.

Та не стримати їй суворого походу. Мало-мало не потрапляє вона в гущавину сніжок, що нараз градовинням силнули в генерала. І хоч досить міцно стоїть генерал, проте невтомні кулі рясніше й рясніше обсідають його, а захоплені стрільці ближче й ближче підходять до нього.

Тоді несподівано прокидається в дівчині нове, незнане ще їй відчуття — якийсь глибокий, внутрішній протест. Протест проти себе самої.

Не гаючи й хвилинки, випереджуючи всіх, вона, як бачите, стрімголов кидається до цього ж химерного витвору,

що був їй такий дорогий, і на всю свою силу починає його бити. Так, так! Бити по ногах, у живіт, у груди, — де тільки можуть сягнути її кулачки. Руйнувати безоглядно, руйнувати дощенту, руйнувати все те, що вона допіру так дбайливо допомагала створити і що їй так надзвичайно подобалось. Гнівові чудному, що зненацька охопив її, гнівові немає меж.

Її тіло одчайдушно швиргається, щоб хутчій повалити ненавидну тепер постать, її чобітки без жалю товчуть снігову підпору, збиваючи замітіль, її лікті працюють, як невтомні маленькі двигунчики, її пальці безсердо розривають хитромудру, щойно вистарану різьбу. І сама вона, забувши за все, мов у нестямі, кричить щось різке, бунтівливе, принадне, пристрасне.

Маленька дівчинка — великий бунтар, маленька дівчинка — жорстокий сміливець.

Її друзі, що спочатку були стороніли, як бачите, враз прилучаються до неї. Їм надто припадає до серця такий рішучий вчинок, їм страшенно радісно, що вони можуть дати їй собі цілковиту волю.

І вони наввипередки роблять те ж саме. Вони всі ніби справляють безжурний танок завзяття, вони, мов охоплені насолодою перемоги, захватно, весело верещать на весь двір.

У дворі здійсмається такий неймовірний галас, наче тут завалився будинок або трапилось ще щось страшніше.

Ясна річ, що на місце події спішно з'являється кілька дорослих і згодом, притишивши рейвах, покартавши якслід за подібну поведінку (о, ці неможливі уважні дорослі!), категорично наказують не вчиняти дурниць (о, ці неможливі сухі накази!), а багатьом оповіщають, що час уже кінчати гулянку (о, ця неможлива сувора неволя!) і силоміць ведуть до хати (о, неповторне, голубе дитинство!).

Забирають також і маленьку дівчинку. І маленька дівчинка покірно йде, насичена до краю многобарвною, многострунною музикою сонячного дня, йде до темних сіней, що після сонця здаються ще темніші, і, наспівуючи ту саму свою пісеньку (вона дуже любить співати), повільно, майже навпOMAчки сходить сходами на свій поверх.

А дід-Мороз? — питаєте ви.

За пухнастого дідуся дівчинка забула. Дідуся нема. Дідусь лишився у дворі. Його непомітно прибрав таки той

кудлатий пес, що, граючись вкупі з іншими псами, порвав, пошматував, затаскав дідуса кудись у безвість.

Дівчинка згадає, але більше його не побачить.

Ніколи.

І це дуже добре.

ЛЯЛЬКОВЕ ДІЙСТВО АБО ПОВСТАННЯ КРОВИ

— ...тільки, на мою думку, ви все ж таки надто оптимістично дивитесь на цю справу, — каже один, високий, худорлявий, у капелюсі, з кійком у руках.

— Чи не хочете ви цим, з доброї волі, сказати, що я несеріозно дивлюсь на цю справу? — спокійно відповідає другий, кремезний, середнього росту, в кашкеті, без кійка.

Ніч. Насичена стриманим шелестом, облита місячним світлом, удекорована густими тінями, затайно-усмішлива, п'янка ніч весни.

Ніч, коли небо палахкотить синім пломенем, і жадним ліхтарям не сила перемогти цієї ясної зливи, коли будинки й дерева обертаються в зачудоване майстерне пано й нагадують щось давнє й величне, коли шурхіт піску на доріжці здається особливо настороженням і тане поволі, тане довго, а кроки на асфальті здаються особливо лункими, ніби то не кроки вицокують, а навмисні грайливі молоточки, коли постаті уявляються вам надто легкі і майже прозорі, а тіні від постатів незграбно-важкі, як недбайливо кинуті довгі кереї, коли з вікон часто рокоचे запізнений рояль, а десь далеко-далеко чути уривки молодих і хвилюючо-снажних пісень.

І коли раптом десь поблизу впаде кришталевий келіх, нестримно залунає, наче той джазовий зойк, і розсиплеться дзвінками блискітками сміху, а його поспішно й безладно заметуть безладні й веселі голоси.

І згаснуть.

Ніч.

Двоє людей ідуть не кваплячись віддаленими вулицями і не кваплячись, трохи плутано, як це найчастіше буває, правлять бесіду. Двоє середнього віку людей вертаються з лекції, що її цього вечора виголосив приїжджий заслужений професор естетики й моралі на тему „Наша дійсність і проблема статі” (До речі, тим сьогоднішнім співучасникам, що й досі погано знають своєю мову, треба нагадати, що слово „стать” значить те ж саме, що значить російське

„пол”. Тих же росіян, що добре знають свою мову, треба застерегти, що тут слово „пол” не має нічого спільного з полом, яким вони ходять у себе в хаті, а визначає воно ту органічну різницю, що ділить людство на жінку й чоловіка).

Отже, двоє людей, високий в капелюсі і невисокий в кашкеті, як ви, мабуть, помітили з самого початку, не можуть дійти згоди, і кожний з них непохитно обстоює свої погляди.

— Бачте, мій друже, — говорить високий, — серйозність, що про неї ви допіру згадали, серйозність взагалі — рідко до певної міри умовна. Бо ж, наприклад, багато явищ, що їх років двадцять тому вважалося за серйозні, тепер вважаємо за несерйозні. І навпаки. Те, що сьогодні вважаємо за серйозне, завтра буде зовсім несерйозне. І знову ж навпаки. Час, мій друже, робить своє діло.

— Щодо часу маєте рацію, — підхоплює другий, — тільки чудна трошки у вас діялектика. Я додав би сюди уточнення. А саме: навіть в один і той же час одні й ті ж явища можуть кваліфікуватися в одному місці як серйозні, в другому — як несерйозні. Все залежить од того, яка саме верства виносить про ці явища своє рішення. Узагальнено ж прикладати до всього ваше „навпаки” — це іншими словами стверджувати, що історія повторюється. А я в це рішуче не вірю.

— І віра, — перебиває високий, — на мою думку, теж явище до певної міри умовне. Сьогодні ви не вірите, а завтра, може, й повірите. І навпаки.

— О, ви невинуваті! — сумно посміхається той, що в кашкеті. — Проте, наша розмова починає вже набирати характеру казуїстики. Це, либонь, нам обом зовсім не бажано. Будемо говорити ясніше, простіше, конкретніше.

— Гаразд, — зупиняється високий, одним помахом своєї довгої руки зсовує капелюха на потилицю і стукає кійком об камінець, стукає один лише раз, але чуєте, як довго стоїть цей звук серед весняної ночі, як довго пливе, коливається луна, аж поки десь у далеких завулках, закутках тане.

Тоді високий, глянувши з неприхованим викликом на свого співбесідника, таким викликом, ніби хоче йому сказати: „Ось зараз я тебе знищу”, — справді каже:

— Слухайте, але є ж у світі щось вічне?

— Ні! Нема нічого вічного, — спокійно відповідає йому другий.

• — Як? А людина? Сама людина з її пристрастями?

— І людина, коли хочете, не вічна. І пристрасті не вічні. Пригадайте собі, що людина була колись просто хребетною твариною. А потім мавпою. А потім дикуном. А потім уже поволі стала людиною. Візьміть тепер на увагу невинну працю вчених, величезний поступ науки і спробуйте майнути думкою в майбутнє. І спробуйте тепер мені заперечувати, що через кілька сотень чи тисяч віків ця сама людина з усіма її пристрастями не обернеться на щось нове, відмінне, зовсім інше. А?

В далині застугоніла вулиця, і телефонними дротами перебіг якийсь мелодійний шум.

— Як я бачу, то й ви невиправні, — каже високий, насуваючи капелюха на чоло. — І якщо я, припустім, був ухилився в казуїзм, то ви, безперечно, ухилиєтесь в утопізм.

— Підпертий об'єктивними фактами, — додає співбесідник, — а не якимись суб'єктивними здогадами. Проте я знову нагадую, що ми надто одбігли основної теми. Повернімось краще з цих високостей до нашої прекрасної землі й виходьмо лише з потреб та завдань буття.

Тимчасом стуготнява, швидко наближаючись, обертається у цілий рій шорстких перекімшених звуків, і повз двох співбесідників, як бачите, проїхав візник.

А потім пройшла якась самотня поспішна постать, а потім ще неспішні три, що з них середня — жіноча.

— Еге ж, наше буття, — продовжує той самий кременний, — оперує ще (та й довго, мабуть, ще оперуватиме) звичайною людиною з усіма її позитивними й негативними нахилами. А тому, вертаючи до нашої основної теми, до сьогоднішньої лекції про взаємини статі, я волів би перш за все говорити тільки за це. Ви не заперечуєте?

— Ха-ха! Наше буття! — піднесено жестикулює високий і знову цокає кійком об камінчик.

Він ніби ладен вважати себе за переможця і він знову зсовує капелюха на потилицю:

— Наше буття! Наше чудесне, прекрасне, запашне, чи як там його ще називають, буття! Наше, чорт побери, оновлене буття, що розв'язало всі скріпи моралі, особливо для молоді, що обернуло людську істоту на якусь плотську потвору. Не посміхайтесь, бо це ж так! Наше буття, що дозволило нам потоптати закони естетики й етики, дозволило

дати безмежну волю емоціям, повернути до первісної полігамії, зробитися великими розпутьниками!

— Ого! Як я бачу, то вам справді не бракує емоцій.

— За мене не турбуйтеся. А втім, приймаю ваше зауваження і буду конкретніший. Як вам, мабуть, відомо, я маю чималий досвід з медицини і, коли говорити конкретно, то прошу вас: статеві зближення, мусите знати, надзвичайно впливають на увесь організм людини, особливо молодой. Статеві зближення руйнують організм, особливо молодий. Не посміхайтесь, бо це так. Мусите знати, що хребетний мозок та мозок голови зазнають од цього великих порушень, нерви обертаються на розтріпане клоччя, серце, що раз-у-раз потерпає від конвульсійної кризи, псується, легені геть втрачають свою еластичну пружність та належний обшар і наближають вас до сухотки, шлунок перестає нормально працювати і обдаровує найрозмаїтішими неприємностями, кишки геть слабнуть і також обдаровують різними неприємностями, печінка й нирки завдають несподіваного клопоту, шкіра втрачає свіжий вигляд, сили геть підупадають, очі позбавляються живого блиску, червоняться й погано бачать, зуби й ті навіть помітно псуються, воля тікає, а натомість з'являється нерішучість та бездіяльність, пам'ять затемнюється, наче на неї сходить густа тінь...

— І людина стає ідіотом або помирає. Це справді жах! — трохи нестримним, проте лагідним тоном вклинюється другий. — Справді, справді жах! І я тепер розумію сердешного святого Себастьяна, що не пожалів свого віку молодого та добровільно наважився на... операцію. До речі, на тому горелієфі, що й досі, як вам, мабуть, відомо, зберігається в стародавній Празі, найпікантніше виглядає самий виконання цієї процедури, вірний пес сердешного Себастьяна. Пригадуєте собі?..

— Ну що ж, коли так — будемо жартувати.

— Ні. Я тільки на жарт відповів жартом.

— Але я найменше думав про жарт.

— В такому разі... в такому разі ви маєте рацію лише в одному. Ви, безперечно, маєте рацію, якщо все допіру вами сказане застосовувати до розпутьників, до тих, що зловживають. Всяке бо зловживання дуже шкідливе, а зловживання у взаєминах статів — особливо. Я навіть був би дуже радий, щоб усі ті, хто має нахил до зловживань, завжди мислили саме так, як оце зараз мислите ви. Запевняю вас. Але я не можу погодитись із вашим трохи панічним

тоном і трохи дивною категоричністю. Я також, як вам відомо, маю певний науковий досвід, а тому мушу сказати: всі біологічні функції організму, в тому числі й функція статева, щільно й безпосередньо зв'язані між собою. Отже, порушувати якбудь із них, затримувати її процес в такій же мірі шкідливо, як шкідливо перевантажувати її, зловживати процесом. Ясно?

— Але маємо, прецінь, докази, що цілковите обмеження цього процесу не шкодить, а навпаки.

— Маємо також безперечні докази, що нормальний перехід цього процесу тільки підвищує працю розуму, витончує свідомість, надає уяві блиску й сили, заохочує до сміливих злетів.

— От воно! От воно! — хапливо нервується високий: — От де таїться все лихо! От де гніздиться ересь! От звідки походить анархія! Адже ви забуваєте, як це забувають і інші, що основне призначення зближень — продовження роду. Що, власне, зближатися мають право тільки тоді, коли дійсно хотять продовжити рід. А ви кажете... ха-ха! От звідки й маємо дегенератизм!

Десь неподалець, мов той птах із дерева, зривається ширококрилий жагучий сміх, що нагадує джазовий поклик, шугає між будинків, летить уздовж вулиці, підіймається високо й розсипається по дахах срібним пилом.

Наші співбесідники, повернувши за риг, потрапляють, як бачите, в зливу місячного світла. Їх тепер дуже добре видно.

— Чуєте? — каже кремезний з голеним обличчям і м'якими непохапливими рухами. — Чуєте? Йй-бо, сміється сама ніч. Адже я за основне не забуваю, адже я маю на увазі нормальний процес. Не можна, голубе, так перекручувати й доходити такої скрайності. Не можна тільки цим пояснювати дегенератизм. Не треба думати, що природа так зрадливо обдарувала нас цим почуттям. Не треба лукавити перед природою й перед самим собою.

— І не треба, — трошки дразливо додає високий з вигорбленим носом та чорною цапиною борідкою, — не треба бути таким толерантним, бо якраз отака толерантність призводить до того, що молодь наша (та чимало й дорослих) своє інтимне життя обертають в анархію. Це ж факт! Незаперечний факт!

— Хм! Дозвольте знову не погодитись і дозвольте сказати, що це не факт. Це знову паніка. Знаєте що? Не будемо брати на себе сумнівну роль панотців, не будемо

соромливо приплющувати очі... А краще погляньмо на все це спокійніше, об'єктивніше, глибше. Запевняю вас: коли ми так поглянемо, ми, безумовно, переконаємось, що молодь наша зовсім не така, як то вам здається. Я погоджусь, що інтимне життя нашої молоді ще як слід не врегульоване, але воно дуже далеке від анархії. Я кажу, що треба вести рішучу, невтомну боротьбу з усіма аномальними проявами серед нашої молоді, але це ще не значить боротьбу з анархією. Молодь бо наша — прекрасна молодь, соковита, витривала, і в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Ну, знаєте... Це вже примиренство. Це вже якесь, так би мовити... хе-хе... покайнянне всепрощення... — труситься чорна борідка, і з неї вистрибують дрібні остючки сміху, які, здається, чіпляються за одіж і кілька хвилин ще висять, боячись упасти долі.

З вікна, що розчинене впрост на місяць, не зважаючи на пізню годину, спочатку сум'ятно, а потім, як чуєте, сміливіше, чіткіше хтось радісно схвилюваний починає розмову з вічно свіжим та відвертим Шубертом.

Наші співбесідники на момент замовкають, приємно чи неприємно вражені, а потім кремезний, скинувши кашкета і злетка помахуючи ним, провадить далі:

— Так! Наша молодь, що напоєна південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, — вона хороша, як оці свіжі бадьорні звуки серед ночі. Йй-бо, правда.

— Все ж таки, чому ви берете на себе досить невдячну місію розписуватись за молодь?

— Бо, повторюю, я її добре знаю, бо я її розумію, бо я не можу терпіти легковажних наклепів, як це дозволяв собі сьогодні хоч би й той самий шановний професор. І говорити про це — не значить розписуватись. І говорити про це — справа дуже вдячна. Але для того, щоб говорити, треба, повторюю, підійти серйозніше, треба глянути глибше, і тоді ви справді переконаєтесь, що молодь наша, напоєна південним сонцем, — прекрасна молодь, і що в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Хе-хе... — труситься борідка, — хе-хе... Мабуть, таким, як ви, таким вічно підхмеленим юністю людям легко йдеться в житті?

— О, навпаки.

— Хе-хе... Слово чести, я вам заздрю.

— О, не варто, бо це ж ви переходите на особисте. І не варто накидати юності всілякі перебільшені небезпеки, що вимагають найсуворіших заходів, бо цим самим можна переступити межу справжньої небезпеки. Знаєте? Якось був сірій день. Сірий, вітряний, передгрозовий. Ішли люди вулицями, і багато з них ішли понуро, зігнуто, пустивши очі долі, пильно позираючи в землю. „Чому вони такі похмурі й дивляться тільки в землю?” — спитав я себе і тут же відповів: — „Вони стомлені й дуже бояться, щоб не спіткнутись”. Так, так! Але були між ними й інші, багато інших. О, як упевнено виступали ці інші, які рішучі були їхні рухи, які сміливі й привітні погляди, який шляхетно-гордовитий вираз несхилених облич. І вони не боялись, що спіткнуться. Бо це була молодь, або ж ті, що вічно, як ви кажете, підхмелені молодістю. От за що я найбільше люблю молодь, ту молодь, що ви її не хочете зрозуміти. Адже ви мусите не забувати, що силою обставин цій молоді покладено творити зовсім нове, відмінне життя. Молодь наша, звичайно, ще не встигла, не мала можливості як слід приготуватися до цього, бо, зрештою, це справа цілих поколінь. Молодь наша цю справу щойно починає, але раз-у-раз на кожному кроці стикається з огидними й численними спадками. Молодь — заповзята. Молодь — уперта. Молодь — молода! Отже неминучі конфлікти й збочення, неминучі ті протиріччя, що їх ми часто й помилково проголошуємо злочинством. Слухайте, адже ми всі тільки нещодавно перестали робити з того ж таки біологічного явища якусь хоробливу таємницю, перестали огортати його серпанком грішної спокуси. Скажіть, будь ласка, що в нас здебільшого й досі ще буває, коли, наприклад..., ну, коли повстає молода кров? Коли, так би мовити, вино налито, і його треба випити? Що? Я відповім вам словами Декава: „Блажені ті, хто стукає, й кому не одчиняють — вони потім входять самі, не постукавши”. Еге ж, вони входять, бо їм на такий випадок охоче допомагають досвідчені й уже, звичайно, розбещені друзі. Ми тільки тепер запрягли як слід нашу педологію, ми тільки тепер починаємо поступовно з малих років ознайомлювати нашу молодь із основами та законами важливого біологічного явища. І хай ще не скоро, а все ж таки ми поженемо наслідки, що будуть прекрасні.

— Ах, мій заповзятий оптимісте! — докірливо хитається капелюх, що його знову зсунуто на потилицю. —

Слухавши вас, можна справді подумати, що на задрипану землю вже лине сама голуба благодать. Але я все ж таки радив би більшу стриманість та поміркованість. Одна річ — гарні стремління й надії, друга — саме життя й азійська країна. Одна річ — привабний прапор прогресу, друга — азійський норів.

— Он як!.. — трохи здивовано й теж докірливо похитує головою другий. — Хоч, правду казавши, я таке чую не вперше, а тому й не вперше буде моя відповідь: все залежить до того, як це робити. До тієї поміркованости, що ви її радите і що її я приймаю, я додаю ще вміння й любов. А їх нам, безперечно, вистачить. Тепер ви спокійніші? Ну, от... Щоб вас остаточно заспокоїти, я скажу ще більше: всі нездорові прояви, що трапляються в житті нашої молоді, треба без жалю викривати, виносити на світло. Жадних сантиментів! В одному випадкові подати дбайливу допомогу, в другому — карати нещадно. Але в той же час я мушу вас рішуче запевнити, що ці нездорові явища властиві тільки меншості, що більшість, переважна більшість зовсім не така, як вам здається. Ого, наша молодь, напоена південним сонцем, кріпка, як сама земля. Наша молодь заповзята й витривала. Хіба ви, наприклад, не знаєте, що робиться навесні й восени по наших середніх та вищих школах? Як туди плавом пливе ця молодь? А ви кажете: розпуста. Хіба ви не знаєте, в яких складних умовах (через свою численність) здобуває ця молодь науку, як намагається вона в цих умовах наново формувати життя, як вона в цих умовах не тратить бадьорости й певности? А ви кажете: анархія. Хіба ви не бачите, як у більшій та більшій мірі починає захоплюватись молодь здоровими розвагами й захожувати до цих розваг старших за себе? А ви кажете: потворство. Хіба не ясно вам, що молодь наша, це не та молодь минулих десятиріч з її хоробливим нудом та скигненням? Хіба не ясно, що молодь наша, вдосконалюючи нову соціальну особу, не мусить блукати десь по закутках таємниць? І коли в наших складних умовах трапляються збочення, обмахи, нездорові прояви, то іноді — це немилучі помилки тих, що справді працюють, іноді — можливі обмахи тих, що справді шукають, іноді — зрозумілі вивинятки, що стверджують істину. Ні, вибачте за щирість, але ви не знаєте нашої хорошої молоді, напоеної південним сонцем, ви не подумали гарненько над тим, у якому стані

вона перебуває, не зважили її величезної ролі, її психологічних зрушень, її доступу.

— Можливо, можливо, — поспішним і заспокійливим голосом каже високий. — Можливо, що я тут трохи відстав. Можливо, що й заслужив на ваш суворий присуд. В усякому разі ваша переконаність мене дуже тішить.

— Ну, і чудесно!.. Мені, очевидно, лишається тільки одне: побажати вам такої ж переконаності.

В цей момент серед тиші вулиць наче вибухає ракета — гупають на розі великі двері, і, ніби ті різнобарвні грайливі ракетні літавці, що шумно розсипаються в повітрі, розсипаються кольористі голоси.

Як бачите, з дверей великого приміщення, що на розі, раптовим іскристим потоком береться юрба, мабуть, щойно тут скінчилась якась запізнена розвага чи праця. Ці люди жваво гуторять, вигукують, сміються. Ці молоді люди поводяться просто, непримушено. Дехто з хлопців бадьорно обіймає дівчат, дехто з дівчат задьорно штовхає хлопців.

Веселі, рухливі, гомінкі, вони хвильним припливом сповняють перехрестя, течуть по всіх напрямках, по всіх напрямках розбивають кришталеву задуму ночі, і кришталеві скалочки сріблясто зойкають, звертисто падають, кояться ще довго шалалутними шумами...

Коли наші двоє співбесідників, проминувши шумне перехрестя, завертають у притінок глухіших вулиць, їм чутно, як і вам, бадьорий зліт пісні. Пісня раз-у-раз більше й більше розправляє крила, але пісня раз-у-раз більше й більше віддаляється, — та віддалена пісня серед весняної ночі, що кличе й тікає, нагадує щось і щось не доказує, манить на весла й ховає береги, сповняє радістю й легеньким сумом, обертається врешті в якусь одну далеку-далеку погойдливу ноту, щоб от-от, забринівши востаннє, розвіятись... та пісня, що за нею завжди так хочеться летіти.

Якийсь час і високий в капелюсі і невисокий в кашкеті йдуть мовчки, очевидно, прислухаючись, як і ви, до далекої пісні. Потім високий цокає своїм кийком, що його тримав був під пахвою, цокає грімкіше, ніж завжди, ніби намагається гострим кінчиком нагачкувати якусь втрачену думку.

І щойно другий співбесідник розкриває рота, намірюючись говорити, як перший застережливо підводить руку, перебиває його:

— Бачили? Наше буття! Бачили цих ура-Джуліет і цих розхристаних Ромео? Хе-хе... Слово чести, мені подобається... Між іншим, як ви мислите собі жінку в процесі цих нових психологічних зрушень?

Кремезна людина спокійно, довго й запитливо дивиться на свого невинного супутника і потім повільно, спокійно каже:

— Знаєте що? А я вам все ж таки на це відповім. Хоч ви, здається, трохи жартівливо й недовіркою настроєні, а я вам все ж таки відповім.

— Ви образились? — похоплюється високий.

— Та що ви справді? — здивовано знижує плечима другий.

— Ну, й добре. В усякому разі винен не я, а винна сумбурність нашого часу.

— Сумбурних часів самих собою не буває. Бувають лише сумбурні люди.

— Серіозно? Ну, якщо це припадає й на мою адресу, то я теж не ображаюсь.

— Слухайте, облишмо цей тон! Він нам обом не пасує.

— Охоче. З радістю.

Але перш, ніж кремезний встигає розкрити рота, високий знову його перебиває. Високий, зітхнувши, поволеньки бере його під руку і просто, тихо каже:

— Ви не думайте за мене погано. Я знаю сам, що буваю іноді надто нетерплячий, незносний. Я іноді сам себе нещадно картаю. Не гнівайтесь... А то дійсно за час нашої розмови я тільки но й заперечував та ущіливо посміхався. Без жартів, я з багатьма вашими думками погоджуюсь. Та й смішно було б не погодитись. Але в той же час є у вас таке, що я беру під великий сумнів. Я не наважуюсь зодягти ваші рожеві окуляри. Може, це тому, що ви — романтик. А може, це тому, що я вже не вмію вірити. Так... Я, очевидно, стомився вірити і віру мою передав іншим...

Десь далеко — чуєте? — ще раз полинула пісня і згасла. Наші співбесідники сум'ятно замовкають, аж поки високий починає тихенько насистувати щось неупевнене, розгадливе, досадне і врешті звертається до другого:

— Ну, от... Ви мені так і не сказали про жінку.

Кремезний раптово зводить на нього очі, якусь хвилину незрозуміло кліпає, проганяючи свою задуму, потім хутко погоджується:

— Так, так... Про жінку. Я й забув уже... Ну, що ж... Часи Джуліет минули, і перш за все — не Джуліета, а соціально-біологічний суб'єкт. Рафінованим естетам це, може, й не до вподоби, але нам також не до вподоби, коли на жінку дивляться, як на якесь ефемерне, вибагливе, нетутешнє створіння, або як на якусь (і так дивиться більшість), на якусь хитро-мудру, затайливу тваринку, при чому нижчого ступеня тваринку, тваринку нерозгадану й лукаву, що їй ніби самою природою покладено приховуватись облудою таємниць та маскарадом інтриг. А як же! Вічна загадковість! *Terra incognita*¹)

— Але тут в чималій мірі винна й сама жінка.

— Припустім. Але це тому, що вона в найбільшій мірі обтяжена полудою традицій. І тепер, за часів великого переходу, в ній, цілком зрозуміло, мусять відбуватись ще складніші психологічні процеси. Вона надто довго була рабом, через те й неминучі для неї на цій новій дорозі всілякі прискорені злами, помилкові кроки, зайві підкреслення, одне слово, всі ті протиріччя, що їх ми часто спостерігаємо і що, не подумавши, готові одразу жорстоко висміяти, жорстоко засудити.

— Почасти згоджуюсь, але це мені знову нагадує те ж саме примиренство.

— Ні! Це тільки об'єктивність і віра. І, якщо хочете, я вже бачу віддалік, я вже знаю цю нову жінку. Вона вже йде. Я скажу вам навіть більше: найпомітнішою вона з'явиться якраз тут, у нас. Чому? Бо коли інші народи встигли вже віддавна витратити свою потенцію, висуваючи той чи інший закінчений жіночий тип, то ми, якраз ми, цю потенцію, незалежно від нас, у великій мірі зберегли ще й досі. Бо в нас так багато ще непочатої свіжини, бо жінка наша тепер вийде вперше на всесвітній кін, бо жінка наша потрапляє в найшасливіший збіг обставин, бо жінку нашу введе на цей кін не якась там подагрична рука минулого, а міцна, упевнена рука великого сьогодні.

— Еге-ге-ге-ге... Оце вже ви домовились, — вражено й зраділо, ніби впіймавши на гарячому вчинкові, погрожує пальцем високий. — Оце домовились. Це ж не що інше, як відверте месіянство.

— Ні. Це не що інше, як ті ж об'єктивність і віра. А ваш закид не що інше, як, даруйте на слові, заклякий форма-

¹ Невідома країна.

лізм. Іноді це ще називається: боятися власної тіні. Бо знову ж таки це у вас паніка, бо за подібною методою, чого доброго, й українізацію можна легко пошити в місяцтво. Бо ж, говоривши нарешті серіозно, за яке місяцтво тут може бути мова, коли моє твердження, цілком ясно, виходить із соціальних засад, коли це неминуче, як наслідок перш за все соціального відродження, коли це йде й буде йти за вимогами соціальної перебудови? Так от. На засадах цієї перебудови з'явиться й психологічно перебудована жінка, з'явиться найпомітнішою якраз у нас. Жінка, що не буде свідомо розцяцькованою річчю, що не буде сама приховувати своїх здорових біологічних потреб та робити з них якусь хоробливо-пікантну подію. Жінка, що сміливо вступить в коло найширших інтересів, що достойно посяде рівне з усіма суспільне місце. Вона вже йде. І що швидше хочемо ми побачити її в себе, то дбайливіше мусимо ставитись до жінки взагалі, мусимо, звичайно, якнайбільше шанувати її — не отим галлянтним прислужуванням, а здоровою, простою шанобою, що не принижує. Звичайно, цим я не сказав нічого нового, але якраз це мусимо завжди й скрізь говорити й робити. Мусимо виховувати тільки таку повагу до жінки, повагу до друга, коханки й матері.

— Все це прекрасно! Все це чудесно! Але якраз щодо материнства, то в тому дальшому чи ближчому майбутньому, про яке ви говорите, справа стоятиме, либонь, трохи інакше. Трохи простіше. Я навіть сказав би: вульгарніше. Особливо, якщо мати на увазі тодішню широку громадськість жінки та вже теперішню її широку прихильність до оперативних засобів.

— Нічого подібного! От ви... ви справді вульгаризуєте. Ви забуваєте за основне — залежність від обставин, залежність від буття. Адже, прикладом, у наших умовах жінка ще дуже потерпає, бо раз-у-раз зазнає болючої боротьби між почуттям материнства й почуттям самозаховання. Адже в ній, у жінці, в найбільшій, найвідповідальнішій мірі закладено оте істотне, невблаганне стремління, що рано чи пізно наказує давати комусь нове життя. Але в наших умовах, повторюю, її ще часто лякає всебічна залежність. Якраз тоді, коли, поборовши залежність, прийде нова жінка, якраз тоді основою взаємин повстане краса народження, краса материнства. Якраз тоді, коли не буде рабів ні власного самодурства, ні самодурства інших, коли люди

справді поважатимуть людей за те, що вони люди, коли настане велика культура широти й свідомости, тоді жінка стоятиме у всій своїй непохитній величній красі, як мати.

— Pardon. В якій країні має це статися?

— Та хоча б на Україні. Або десь інде, поблизу десь, якщо вам тут не подобається. Чудесно ж буде, правда? Хіба можна не хотіти вірити? Ви, здається, самі посилались на велику ролю часу. Будьте ж певні, що час своє робить. Яка різниця: піввіку, вік, півтора чи й більше? Раніше чи пізніше — все одно так буде. І жінку, нову жінку, я вже впізнаю. Її силуету я вже бачу й сьогодні.

Віддалік, мабуть, за кілька кварталів, чутно бистрий бодрений подих авта, що пролітає десь і швидко вщухає. Тоді звідусіль підходить і враз зупиняється притінена вузькими вулицями, запашна й трохи задушна тиша. Цілковита тиша. І в тишу цю, мов прохолодні великі краплі, падають слова непохапливої кремезної людини.

— Еге ж, шануймо жінку, коли хочемо шанувати себе. Скидаймо облуду хоробливих загадковостей, вибачливого ставлення до неї, як до тваринки нижчого ступеня, бо це принижує перш за все нас самих. Сподіваюсь, ви не будете заперечувати, що їй, як і нам, властиве геть-усе — від геніяльності до атавізму. І перш за все, як і нам — повстання крові.

Раптом десь обіч лунає короткий дивний звук. Він трохи верескливий, трохи хрипкавий і нагадує віддалений, придушений звук джазу. Він, цей джазовий вигук, скидається зараз на порив вітру, що підхопив якусь сподівану й боязку, радісну й болючу тривогу з землі. Він — такий, що наші співбесідники, як бачите, мимоволі зупиняються.

Знову падає тиша, що здається тепер ще гущішою, але наступної ж хвилини зовсім недалечко знову чути той самий зрив остраху — жіночий голос, що в ньому ніби тривога й боротьба, просьба й неминучість. І, як бачите, наші подорожні чимдужч рушають туди, бо ясно, що там хтось зазнає лиха, що треба хутчій подати допомогу.

Збочивши трохи, вони потрапляють у міській садочок і через кілька кроків неподалець від себе постерігають, як постерігаєте й ви, дві невідомі постаті на весняному, пухнастому килимкові трав.

Одна з них, струнка й молоденька, вражена появою сторонніх, вже скочила на ноги й стала в тінь, як укопана.

— Що за крик? — суворо питає кремезний.

Постать мовчить. Тоді поволеньки підводиться друга, ще молодша, жіноча, і розгадливо, непевно ступає кілька кроків наперед. І також зупиняється. І також мовчить. Але ясно, що це саме їй хотіли заподіяти лихо.

— На вас напад? — запитує її кремезний і тут же поспішно заспокоює: — Не хвилюйтесь. Нічого... Йдіть спокійно додому, поки ми тут. А може, вам боязко самій? Ми вас охоче одведемо.

Жіноча постать мовчить, схиливши голову і не рухаючись з місця. А перша, що застигла буда в тіні, тільки злегка й застережливо підводить руку і знову повільно пускає свою руку, мов той величний маг.

І так один момент стоять вони всі в напруженні, стоять незмінно на рівних відстаннях.

— Вас згвалтовано? — поспіхом питає високий в капелюсі.

Жіноча постать, не міняючи пози, повільно й заперечливо хитає головою.

— Але вас хотіли згвалтувати? — непокоїться знову високий.

І дівчина знову, ніби перемагаючи себе, повільно й заперечливо хитає головою.

— Нічого не розумію! — дразливо сіпає плечем високий. — Але ж вам хотіли вчинити якусь прикрість, інакше ви не кричали б. Так?.. А може, вас до нестями залякано? То зрозумійте ж, нарешті, що ми тут. Ми тут! Не бійтеся й ходімо вкупі. Чуєте, сердешна? Ну, ходімо.

Спадає мить ще напруженішої тиші. Дівчина підводить голову, позирає на наших знайомих, потім на легіня, що мовчазно стоїть у тіні. Її рухи в цій срібній імлі здаються надзвичайно м'які та округлі, її обличчя здається блідо-прекрасним. Вона, одкинувшись горілиць, ніби втягує в себе п'янке повітря ночі, ці запахи ніжних трав і кристаливих рос. Вона, либонь, хоче враз набути бадьорости, хутчій опанувати себе, і чоло та все надбрів'я беруться їй раптовими, різкими зморшками. Вона стискає губи, вона відчайнно змагається і, кінець-кінцем, як зачарована, м'яко, повільно повертає в тінь.

Тоді легінь, неначе той маг, широким величним рухом обіймає її за плече, і вони вкупі повагом ідуть собі геть, лишаючи серед ночі той шурхіт піску на доріжці, що співає так насторожено і тане поволі, тане довго...

— Ну, що ви тепер скажете? — питає високий, похапцем ізсовуючи капелюха на потилицю і почувуючи себе тільки переможцем.

— Еге ж! А що ви тепер скажете? — відповідає йому другий, спокійно й добродушно посміхаючись та зовсім не почувуючи себе переможеним.

Ніч.

Південна ніч.

АТЛЕТИКА

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні риски сумніву — сміливість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці — точний розрахунок.

Тут — чітка, мов цифри, суворість рухів. Ясна, мов аксіома, закінченість найменших відрухів.

Тут — правдива енергія й витривалість. Напружена, мов дослід над іксом, загостреність уваги.

Тут — невблаганна, мов остаточний підсумок, рішучість волі. Швидка, мов думка рахівниці, і несхибна, мов знак рівенства, доцільність всіх наказів волі.

Він добре знає: лише тому дається перевагу, хто, скупивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Ви зацікавлені? Ви придивляєтесь?

Може, занадто він плечистий та дебелий? Але який міцний у нього стан.

Це упертя? Воно тверде, як камінь.

Ці м'язи? Вони опукло-пружні, як булатна сталь.

Груди? Правда, як високо здіймається цей обшар? Як хвильно позначається на ньому контур ребер, що схоплені в проміжжях рядками чільних, вузластих пагорків!

Віддих? Повільний, точний, що не дозволить швидкої втоми. Повільний, але який потужний віддих! Чуєте? Як рівномірно, повно, мов той могутній міх над горном, дивлять легені. Як рівномірно, чітко, мов той чіткий невтомний маятник, співає серце.

Авжеж, ці лінії, ці форми ви ладні споглядати довго й залюбки. Ці форми й лінії — мистецький твір, що полонить, що силоміць вбирає в себе допитливість очей.

Що довше будете дивитись, то більше схочеться дивитись.

Що глибше будете доходити думками, то більше виникатиме нових, ба навіть несподіваних думок.

Що краще зрозумієте, то швидше, то сильніше опанує вас бажання наблизити його до себе, наблизитись самому, щоб самому ж здобути таку живу й прекрасну міць.

Ось у зливі сонця стоїть він перед вами — засмаглий та чорночубий. Він, може, виглядає трохи важкуватий, проте ви ще побачите і сприт і гнучкість.

Ось випростується він, широкоплечий, пружний, і непохапливим, спокійним, теплим оком промінить просторінь. Він так поважно й владно дивиться навколо, що нема сумніву: до ніг його вся далечінь. Він непохапливо та так уважно дивиться, що нема сумніву: там розступаються глибини. Він так любовно обіймає оком цю зарожевілу на сонці персть, неначе ту коханку, і вам здається, що вже не пильні очі — то простяглися руки, які поволі пестять, хвилинами стискають, хвилинами легенько одгортають одіж, щоб засміялась розкіш лона.

Ви піддаєтесь силі цього дійства. Вас опановує таке ж бажання. Вас мимоволі тягне в той же бік. Ви теж напружено скеровуєте позір, ви теж, підсилені його стремлінням, охоплюєте далеч, ви теж вбираєте очима одіж, що заслоняє ґрунт. Ви одгортаєте примхливі складки, ви споглядаєте красу... не мрійних, вишиваних, пшеничних, так запобігливо, так хитро, так упереджено, так однобоко ославлених просторів, а ланки протиріч, красу самих глибин.

Гукає він, і вкупі з ним ви йдете далі.

Ви бачите: ось величезна смарагдова тканка, ось багаторючі сіножаті, а під ними — суцільні підверсти, брунатні підверсти.

— Галло! — гукає. — Один мільярд, чотириста сімдесят чотири мільйони, двісті сорок п'ять тисяч тон повітряно-сухого торфу!

Чіткі рулади цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: півтора мільона кінських сил, що з них можна користатися день-у-день протягом ста років.

Чітка музика цифр.

І далі, полинувши в другий бік, пронизавши ще глибше поверхню, бачите ви шари густої речовини.

Галло! Понад двадцять п'ять мільярдів тон рудого вугілля найліпшої якості!

Напружене, буркитливе стокато цифр... Бо не відомо, скільки ще лежить понад цими мільярдами. Бо не знати, скільки ще виявить цього скарбу ваша допитливість, що її тільки тепер насправді збуджено.

Буркітлива, інтригуюча музика цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: п'ять з половиною тисяч калорій основної тепловидатності.

Ясна річ, ви тут довше затримуетесь поглядом, затримуетесь думкою.

Ви помічаєте, як по хашах Правобережжя причаїлись снажні половчанки — щедра Понтайя, щедра Мошора, нестримна Вишгора, весела Катеринпіль, ніжна Саксагань... А ще багато ви проминули своїм оком, а ще багато-багато їх міцно снять, ждучи уві сні, коли прийде сильний та невідступний, прийде, розбудить, візьме.

Ваша думка, затримавшись тут довше, розгортає у вашій пам'яті сторінки степових архівів. У вашій пам'яті повстає славне тремтіння Гельзенкірхенських акцій і славна вимога аджамського власника. Ви на момент уявляєте собі опазурену дапу старого хижака і лисячі усмішки спритних приблуд, уявляєте гостру красномовну гру пристрастів, що скінчилась нікчемно.

Та нараз, зім'явши й кинувши цю сторінку, ви вже бачите, як згодом (може й скоро) голубими шляхами Словути підуть ці добровільні, по́сагом навантажені, бранки, як швидко підхоплять здобич залізні руки й понесуть у степи, як заспівають у степах палкі калорії й задудонять вічноюні двигуни...

І далі, ще глибше зиркнувши, ви помічаєте в жилах чорну, неначе ебен, чорну із срібним полиском, чорну, що вже одцвіла й загусла, кров.

Галло! Шістдесят міліярдів тон кам'яного вугілля! Чіткі, яскраві акорди цифр.

Ви помічаєте, як у цих глибинах, мов дивовижне мереживо, постлались ген-ген на всі сторони численні кривизни численних проходів.

Галло! Сорок п'ять з половиною тисяч квадратних кілометрів, що під ними засоталось мереживо.

В глибині ваш позір перебігає звивами похмурих галерей. Ваше око хутко завертає у квершлагі, перехоплюється сходами горизонтів, потрапляє у темрючну пащєку вибоїв. Ваше око випуржує з-під найжених бремсбергів, пролітає довгими штреками. Ваше око раз-у-раз натрапляє на жовтаві вогники, що блукають тут невиразно, блукають бо-язко, наче легендарні мандрівні блимавки — рештки загублених душ...

Еге ж, пильніше глянувши, ви помічаєте: іноді скрадливо повзе отрута і губить ці вогники, а хтось комусь вимовляє і не знаходить винного. Іноді зрадливо падає тягар і губить вогники, а хтось ламає руки, шукає винного. Іноді громом здригається пащека й засипає вогники, а хтось, обурений та заповзятий, знаходить винного.

Тут щось ламається, а там тихенько потирають руки, бо матимуть прибуток. Тут не старчає шрубів, зіпсуто линви, страйкує кабель, а сортувальня кліпнула і тихо задрімала. Он там бракує лісу, бракує рейок, вагонеток, а спантеличена підривка вже відстала, а тіні з вогниками недоладно потяглися з кутка в куток, з вибою до вибою.

Ось зольність та засміченість доходять половини, а цей вибійник, цей десятник, хитренько 'озирнувшись, хутчій стараються за кількість. Ось, прикладом, встановлювали квершлага, що досягає самого шару, і раптом без причин взялися ладнати бремсберга. Хоч це безглуздо, хоч більшість повстає, проте, як бачите, ладнають. Ось, прикладом, валяються машини, мертвіють по вибоях, цвітуть іржею, а хтось, як бачите, лагідно запевняє, що врубіві зусилля такі смішні й такі даремні. Ось, прикладом, ще й досі не вкрито естокаду, а взимку холод і вітри коцюрблять рух, вставляють гальма, втішаються з безладної одкатки.

Ви вражені. Бере непокій. Але сторожке око, що ви за ним простуєте, вже пойняла суворість. Міцна рука, що вас веде, вже почала на це загрозливо стискатись...

Ваш погляд знову доганяє далеч. Ваш погляд закружляв над Інгульцем, над Саксаганню, Жовтою... Припав до цілини, занурився у надра.

Галло! П'ятсот мільйонів тон залізної руди!

Чіткі, хвилюючі акорди цифр.

А погляд знову далі, де нікопільська стародавня тканка сум'ятно падає з рамен...

Галло! Манганова руда! Сімдесят шість мільйонів тон!

Чіткі акорди цифр.

А погляд знову далі, де з Гайворінських овидів — цнютлива Хашувата.

Галло! Манганова руда! Ще біля чотирьох мільйонів тон!

То тут, то там, в супроводі чітких акордів, в томливих усмішках, в чеканні або в дійстві чергуються хутчій, зринають і зникають: тут — живе срібло, там — вапняк, тут —

фосфорити й крейда, там — каолін і вогнетривала глина, тут — пісковик, там — самосадна, кам'яна, виварна сіль...

Гудуть акорди. Дзвонить сонце. Яриться соками потужна далечинь. Снагою кличе лоно. Співає плід і те, що хоче плоду.

Співає ген по Україні, по всіх її родючих берегах...

І в урочистому звучанні найурочистіші слова:

— Руда й вугілля!

Ви помічаєте, як високо здіймаються знайомі груди, що в них, мов той могутній міх, движуть легені, як високо здіймаються ці груди й посиляють відгук:

— Руда й вугілля!

Ви теж немов відчули крила, вас теж немов підхоплює ця буйна радість.

— Руда й вугілля!

Вас теж немов пойняв у грудях лоскіт, вам теж немов буремно, легітно й нестримно.

— Руда й вугілля!

Ви бачите нараз, як він, цей досі непохапливий силач, звів руки. Як раптом нап'ялися жили й запагорились м'язи. Він починає.

Ві бачите, як він схопив важкого коряка й подав його на вежу. Як на високості його спинив, торкнув і перекинув, щоб витрусити на долоні очисного вогню, але, не гаючи й хвилинки, вхопив уже ківша другого, теж повного руди, щоб теж віддати на вогонь.

Галло! Руйнуюча сила вогню!

Галло! Будівнича вогненна сило!

Ві бачите, як щохвилини прискорює він рух. Як він вправляється і тут і там. Як він невтомно піддає лискучу міць калорій, як розраховано взичає прохолоди, як зберігає в кавперах свій віддих, як уникає порохняви.

Згодом ви бачите той сприт, з яким він пробиває дверці, щоб випустити шумний накіп, той сприт, з яким він пробиває другі, щоб випустити племенистий скарб. Ви бачите: сміливо й точно вже він скеровує палкі потоки й формує потемнілі, неначе темнобурштинові трона.

Руда й чавун! — гуде акордами металь.

Руда й вугілля! — вдячно і велично повторює луна.

А він уже підносить тягарі. Він швидко розкладає їх обабіч.

Тут, щоб наситити мартенову жадобу. Там, щоб залити

спрагу бесемера. І знову — клекітний вогонь, і знову — сила, сприт, рішучість, точність.

Ні руху зайвого. Ні ризику сумніву. Хутчий вперед!

Щоб тут не запізнився генератор.

Щоб там не поспішив конвертер.

Щоб тут охолодити газом. Щоб там старанно випа-
лити доміш.

Щоб, злегка кречнувши, кінець-кінцем, одсунути заслони і дати путь новим палким потокам, палким до краю, до не-
стями, до нестерпучо-білих, ажень зловісних, ажень пе-
кельних палахтінь...

Чавун і сталь! — гуде акордами металъ.

Руда й вугілля! — віддає луна.

Ви не встигаєте помітити, як він уже крутнувся, як під-
хопив цю свіжу, грізну, іскристу напругу. Вона лютує,
але піддається. Вона повзе крізь невгавучий гуркіт. Зрад-
ливо, гнівно. Але дедалі їй тісніше, вона дедалі тонша
й тонша. Вона заборсалась, вона оскаженіло пнеться, вона
звивається довкола рук, але спадає з сил, чорніє з пере-
серд'я, востаннє зойкає та хилиться йому до ніг.

Він, жорночубий, обтерши піт, береться знову.

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні ризику сумніву —
рішучість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці —
точний розрахунок.

Він добре знає: лише тому дається перемога, хто, скуп-
чивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Як бачите, він ще встигає простягти засмаглу руку он
туди, де усміхаються на сонці рейки, він точно зупиняє
свою руку там, де підбігають натовпом вагони, він ділить
нарівно й дає любовно.

Чи уявляв собі хоч трошки старенький, посидючий
Пліній, коли гортав дві тисячі книжок та заготовлював дари
Натури? Чи уявляв, коли писав про першу пломенисту тіч-
ність, першу спробу?

І ви бодрено, міцно стискаєте цю руку, — засмаглу руку
дня.

НАЙМЕННЯМ — ЖІНКА

Як і торік, так і тепер за вашим вікном, де чорні хрести
й зелене кипіння, тече на світанках прохолодне вино.

Як і торік, ви перехиляєтесь через підвіконня і з насо-
лодою ловите устами ці незрівняні струмені.

А ще пахне цілий день яблунова заметіль.

Цілий день тихо й снажно співає густий цвіт — три яблуні, що потрапили якось у ваш закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

Іноді ви одгортаєте вкриті піною верховіття, і тоді погляд, поблукавши буйними заростями, натрапляє на торішню могилу. Ви тоді згадуєте за печальну жінку. З тих надвечір'їв минулого літа випливає її задумана постать, і ви згадуєте, як раз-у-раз з'являється вона надвечір'ями й сумує неподалець вашої хати...

Так! Одслонивши вікно, ви тоді майже день-у-день могли побачити сумно-задуману жінку.

А потім була осінь, коли зайнялися пожежі над кленами й боязко тремтіли березки, боязко стріпуючи свої легітні прикраси, аж поки в синьому дзеркалі небес не відбилась їхня одверта нагота.

Була осінь, коли ночами несподівано й глухо падали останні яблука під вікнами, — ті останні, що цупко були затаїлися між галуззям, що не брала їх ані рука, ані вітер, що довго змагалися й не хотіли падати.

Пам'ятаєте? — одне яблуко на самому шпильочкові верховіть героїчно трималось до глибокої сльоти. Вже й дерево стало зовсім голе, вже нудно замжичила негода, а воно все яскріло, мов той зухвалий виклик, все горіло на шпильочкові, ніби намагалось і собі і всім довести, що літо не минуло, що само воно ще молоде та міцне. Наївне яблуко! Одного разу, напружившись д'останку, воно на хвилинку ще було замислилось і все ж таки впало.

Пам'ятаєте за тих осінніх ночей надзвичайну, майже урочисту тишу під вікном? І серед тиші — глухий, м'який, неможливий звук падіння. Тоді, уявляючи собі похилі постаті яблунь, що потерпають від жорстоких обіймів темряви й вогкості, — пам'ятаєте? — мимоволі уявлялося: десь там вузлуватими коріннями вони міцно тримаються за ґрунт, десь там своїми цупкими полапками вони позаплутовалися у черепах, у кістках і смокчуть те тлінне надіб'я, смокчуть соки всього, що дозріло і впало, насичуючи себе якомога, щоб потім знову зацвісти й родити.

Пам'ятаєте? — була осінь, і ви ще часто могли помітити сумно-задуману жінку.

Була пізня осінь, коли раз-у-раз набігали із степу вагаги вітрів, гнали, як тих розкошланих бранок, натовпи хмар, і бранки, ляментуючи, стукали в вікна, добивались

до хат, а ночами, — пам'ятаєте? — вони іноді стогінно ридали.

Тоді вже не так часто з'являлась під березою самотня жінка.

Потім нестерпуче забіліло довкола. Замережені дерева нерухомо й гордовито стояли, мов той майстерний витвір із скла, пухнасті пластівці щедро лежали по всіх усядах, маленьке сонце пустотливо гойдалось, розсипаючи кольористі іскорки, дзвінкоголосо метушилися діти, і гралася маленька дівчинка. Тоді за весь час, може, раз або двічі могли ви помітити задуману жінку.

І нарешті з далеких країн повернули дні, коли жовто-жарий павучок, примочувавши вгорі павутинку, наважився спустатися нижче й нижче. Коли забреніли в повітрі златаві шуми, коли запахли перші несміливі трави й перша несмілива брость, а скрізь зацвіла одвертіша усмішка, а тіло почало набрякати збудним напоєм, а кров почала непокоїтись подихом повстань...

Тоді... тоді ви знову помітили жінку, помітили вдруге й втретє, але, порівнюючи, це знову ж таки не часто.

Ви також помітили, що приходить вона не в темному, як минулого року, одязі — приходить в одязі скромному, але весняному. Ви також помітили, що хода їй стала твердіша й рішучіша, а рухи позбавились непевної м'якості, невиразної повільності.

О, так. Її рухи набрали більше чіткості, а вся постава бадьорості. На обличчі їй зникли блідість і болісність, лишилися тільки життєва задума й твереза допитливість.

Вона шляхетно прибрала це місце несподіваного смутку, але вона вже не сиділа тут до пізньої сутіні, вона зберігала час і одходила пружним кроком.

О, так. Вона одходила пружним кроком і останнього разу була вже не сама. Вона, безперечно, змінилася, як змінилося й все довкола.

Де ті осінні присмерки? Де той нуд і томливість сірих днів?

Де найжена тремітність днів і ночей, що потерпають від жорстких обіймів вогкості? Де безумна гульливність ватаг, що приходять із степу, де той посвист, зойк, шалапугтя і розкошлані бранки, і зворушливий лямент, і приборканий стогін, і безнастанна чорна, як ніч, тривога? Де та велика напруженість, та неможлива тиша, що приходять слідком за негодою, те зимове одубіння, що гнітить своєю велич-

ністю і так поволі, так нерішуче, проте неминуче піддається на перші златаві шуми, першу веселкову снагу?

Вчора, хай буде це вчора, глухо й приріченно попадали яблука, ті непотрібні яблука, що не житимуть більше ніколи, а сьогодні нестримно співає нова яблунева заметіль.

Сьогодні, пивши з вікна прохолодне вино, ви почували, як пнучко й лоскотно розгортається в вас невідома пружина, — хіба вам не кортіло засміятися або почати веселої пісні?

Сьогодні, бродивши в степу, ви бачили незрівняні димно-голубі пляфони й далекі, запещені сонцем, обрії. Ви бачили багатомовну зливу нових фарб і відтінків, ви чули, як метушлива комашня складає до сонця нову багатострунну хвалу. Ви добре знали, напоєні збудним вином та ласкою лона, що сьогодні буде заглиблено-творчий, багатий день. І сьогодні ви мимоволі згадали вашого доброго знайомого, милого бургундця з простою натурою та міцними зубами, що, серйозно жартуючи, так любив вихвалити життя. Воістину так, міцнозубий, невмирущий Бреньоне: ти йому одрубеш лапи, а в нього виростають крила!

Прийшовши сьогодні з роботи приємно стомлений, стомлений ще й цією душною дщиною, ви одразу ж залябки лягли в своєму затінку, де рівна похолодь і рівна тиша.

А згодом чи чуєте? — фанфари.

Мабуть, знову хтось назавжди пустився берегів, і в пам'яті вашій на момент зринає постать знайомої жінки.

Та цього разу фанфари десь далеко, жінка, тепер теж далека від тієї, — і ви, збуджений звуками, не довго зупиняєтесь думкою на цих буденних випадках, ви даєте широку волю вашій уяві. Найширшу волю! Бо за цими злетами фанфар так легко летить химера...

Еге ж... Коли ви вертали додому, душна днина вже обіцяла відсвіження. Вже з крайнеба заходило сизе, аж чорне, крило, а другі півнеба ще леліли, і задьорно всміхалося сонце. Небо немов поділилось, і це було разюче видовище. Це була разюча краса контрастів, повсякчасних і повсюдних протиріч.

Під свіжим вражінням тепер вам здається, що жадні звуки не відповідали б так цьому видовищу, як звуки фанфар.

Справді бо. Коли ви їх чуєте, вас завжди сповняють тривога й бадьорість, вам завжди чомусь і тоскно і відряд-

но, вам приємно стискається серце, й легеньким сумом стовивається думка, вам ніби ще зрозуміліші радість і біль, вам тоді найчастіше уявляються героїчні картини.

Ви можете тоді раптово, неймовірно бистро летіти думкою в далекі віки, далекі країни... Ви можете... ну, от ви бачите вже, як виходять на арену похмурі люди. Тривожний, як розпач, поклик металю шматує повітря, і в останньому параді повільно, похмуро й важко проходять похмурі люди. Їм квіти, оплески й тисячі вигуків із переповнених радістю грудей, а вони на всю силу легенів кидають таке примке й таке безнадійне, мов зухвалий прокльон:

— *Morituri te salutant.*¹⁾

Фанфари — і ви бачите, як на підвищенні вихоплюється спритний розцяцькований герольд, ви бачите, як зав'юненим вихором здіймається пісок із турнірного майдану. Ви навіть чуєте, як жорстоко, неприязно дзенькають сталеві шати, чуєте гострий терпкий запах кінського поту й людської крові...

А от під зливою ворожих куль неподалець чужої барикади заліг невідступний загін. Ви бачите, як на лунке бадьорне гасло рвучко метнувся загін уперед і, всіваючи свою путь трупами, зрушив ворога, зім'яв ворога, розстрошив ворога й переможно погнав сполохані ворожі рештки.

А ось під прапором вол¹, здобутої тисячма тисячі смертей, в супроводі тих же звуків проходять славетні полки вашої країни. Вони готові завжди дати найсуворішу одсіч, вони завжди готові на смерть, щоб тільки відстояти життя.

А он з білого каменю якісь величезні прекрасні будівлі. На урочисте гасло тих же звуків мармуровими сходами шумно сходять юрми нових життєрадісних людей. Строкатим потоком плывуть вони долі — в сади й долини, на ріки й озера, — сходять на час перепочинку, поки знову покличе їх до праці той самий метал.

Ви любите звуки фанфар. Це — непокій і бадьорість, радість і біль, терпкава кров і світанкові роси...

Збуджений ними, ви, кінець-кінцем, все ж таки підводитесь, наближаєтесь до правого вікна.

Яка надзвичайна картина! З одного боку змагається ще укїсне проміння, укїсне і тому якесь ніби тремтуче, різке, запопадливе, що цілує міцно, цілує востаннє. З другого —

¹ Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

важко й заціплено надходить похмурість, безсерда похмурість, що дедалі суворіше вигинає кошлаті брови й частіше поблискує гнівом. Вони зараз мусять стикнутися. Вони вже.. така краса, що хочеться крикнути!

І в цей час на сталевому тлі передгроззя, на знайомому вже вам місці, внизу, біля торішньої могили ви постерігаєте дві ясні несподівані постаті. Несподівані своєю весняною ясністю, своєю тут присутністю.

Дві знайомі вже постаті, що, заглибившись у невситиму розмову, не помічають ні вас, ні наближення бурі.

Він, може, трохи важкуватий, але гнучкий і такий за-смаглий та чорночубий. Ви впізнаєте цього плечистого, пружного й ніби непохاپливого силача? Це він минулого разу якось незграбно, але зворушливо був підтримав її, а потім осторонь скромно стояв і чекав.

Вона! — ви її знаєте.

Захоплена його мовою, вона також не звертає уваги, що вже рокоцуть нестримні погрози, й завихрюється шумний шал. Так наче зараз і вона і він хутчій відчують, ніж розуміють: що буря сильніша, то швидше пролетить.

Аж раптом ударило поблизу, несамовито труснуло деревами, замотиляло кучмою верховіть, сипнуло хмарками пилу, плямкнуло першими краплистими дзвониками...

Розмова урвалася: куди ж їм тепер?

Хутко, похапливо озираються довкола, і ви помічаєте, що вирази їм обом трохи розгублені, проте задьорно-веселі. Така бо справді пригода!

Першою все ж таки зіркувала вона й чимдужч кидається до старого паркану, під захист густого яблуневого руна. І крикнувши щось заохотливе, поспіхом оминаючи горбки, високо підстрибуючи в траві, одбиваючись од цупкого галуззя, перебільшено махаючи руками, перебільшено вгинаючись, забризкана, зашаріла, задихана, — вона перша добігає до яблуні й з розгону просто грудьми падає на ню, обіймає. Ту ж мить встигає й він, чорночубий, плечистий, збурений, але йому нема де спинити свого розгону, і він з розмаху обхоплює жінку. А тоді, ярливо сипнувшись, нараз припадає устами до її вигнутої шиї, до принадних ніжно-пухнастих кучерків, — і так завмирають, не знають, що їх в цю хвилину щедро обсіпає яблунева заметіль.

Дивіться: в бурі, у грозі займається нове кохання!

Тільки наступний громохкий удар, наступний осяженілий порив та ще рясніші струмені примушують їх схамінутись.

Вітруга бахає вашим вікном — треба вікно зачинити. І, зачиняючи, ви несподівано для себе самого приязно й захватно гукате:

— Прошу до хати!

— Дякуємо! — теж приязно й весело, ані трошки не вражені, відповідають вони. — Дякуємо! Скоро минеться! Тут затишно!

Ім сьогодні припало до жартів: де ж та затишність, коли їх уже добре змочено?

— Прошу до хати! Змокнете!

— Справді? Ну, гаразд.

Вони поспішають до вашої хати, а ви широко розчиняєте двері.

НАКАЗ.

Програм скінчено. Завіса поволі гасне.

Ми вам не граємо напутного марша. Ми лише просто кажемо: добра вам путь, ішовши.

Йдіть не забуваючи:

— що шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернутись. Але прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю. Бо це дає невичерпні скарби, бо це значить день-у-день непереможно хотіти нового болю й нової радості, безнастанно й глибоко любити життя. Це значить: день-у-день якнайбільше змагатись, будувати, жити, любити.

Любіть!

— коли легесенькі бризки підстрибують і обсіпають обличчя, коли в грудях гнучко й лоскотно розгортається якась невідома пружина, коли хочеться полрснути ножом по неможливих заслонах, коли хочеться владно полетіти у просторінь, коли ви без глуму, але рішуче перехоплюєтесь через могили й розумієте негавучу многострунну комахню, коли ви чуєте, як дихає земля й обіймаєте землю, — то скільки б не було вам років, хто, — хто посміє сказати, що ви не молоді?

Будьте молоді!

— бо тут визнають тільки сміливих і здібних, тут обдаровують ласкою тільки імкливих та енергійних, тут, свідо́мо йдучи на страту, почувають себе тільки щасливими: адже не тлітимуть десь надарма, адже поспішно збиратимуть всю свою міць, щоб побачити, як радісно й вдячно палає вона на спільному вогнищі.

Збирайте, несіть!

— а маленька дівчинка — велика радість, великий химерник, великий бунтар і жорстокий сміливець, що заслуговує тільки на прощення та любов і завжди нагадує давню азійську мудрість: нарі́д, що не любить дітей, не має майбутнього.

Пам'ятайте.

— наша молодь, напоєна південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо, — вона в своїй більшості кріпка, як сама земля. Треба, щоб і меншість стала такою ж.

Зробіть!

— що швидше порвемо у взаєминах облуду хворобливих загадковостей, що більше будемо шанувати простою шанобою, яка не принижує, що швидше розстріляємо рабів і власного самодурства і самодурства інших, а цим самим почнемо поважати людей за те, що вони люди, — то швидше й найпомітніше з'явиться якраз у нас цюва Жінка і стане у всій своїй непохитній величній красі.

Шануйте її, коли хочете шанувати себе!

— дуже рідко падають із чужих риштувань, найчастіше падають з власних, падають невірні і лише тоді розуміють, що до перемоги безліч вимог. Перемога дається тільки тому, хто, скупчивши сили, вміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Умійте!

— бо наші дні — це той колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, бадьорний колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє, п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи.

Хай повсякчасно й повсюдно діють протиріччя, що рухають все вперед.

Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все,
що не знає спокою й зневіри, бо довкола багато ще в нас
цілини й багато-багато весен попереду.

Бо вже вклоняються химери давнизни, вже упокорено
стеляться простори.

Добра вам путь, ішовши!

Харків, 1929 р.

— Нема!

Це було його незмінне, важке, як земля, рішуче, як з ножа, слово. Казавши, він ані разу, ані трошки не запнувся, не завагався. Він ніколи з власної волі не додавав ще якихось пояснень, запевнень, присягань, що могли б викликати сумнів. Він лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав:

— Нема!

А тимчасом на селі нуртувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є.

Ніхто тільки не міг визначити місця, де саме той хліб приховано. І, крім сільського активу, не всякий наважувався говорити про це вголос: одні побоювались, знаючи круту й незабудькувату вдачу Костриги, другі вагались, мавши його за людину спритну та кметливу, треті, нарешті, були з ним у спілці. Сам він поводився так, що закинути йому одверту, свідому неприязнь до нового ладу було важко. В справах громадських він часто схилявся до більшості, — правда, коли це не заходило на надто важливе. Куркулів він не обстоював, — правда, ще донедавна мав з ними ближчі стосунки. На контракцію йшов, навіть іншим радив. На позику теж підписувався, навіть інших підбивав. А часом, як траплялось йому громадське доручення, він намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так само, щоб усі бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу. Одного тільки не міг сприйняти: деяких заходів цієї влади. І посилався на свою дурну голову, що не годна чого слід та як слід охопити, збагнути.

Коли, прикладом, приїхав був представник із району і годин зо дві докладно розповідав про колективи, їхню мету, перевагу, спосіб організації тощо, Кострига то закінченні підвів руку і недоумкувато спитав:

— Ну, а що воно таке — колектив?

На порив сміху й здивовання багатьох присутніх він пересміякнув плечима і непримушено відповів:

— А коли я не розумію? Чого ж тут зуби щирити? Я хочу все до цурочки розуміти. І хочу, щоб товариш об'яснив.

Виявились такі, що його підтримали, і товариш з району знову досить докладно й довго пояснював, заохочуючи створювати колективи. І знову по закінченні підвів Кострига руку:

— Теперечки так, зрозуміло. Але скажіть, будьте ласкаві, чи потрібен уже нам той колектив і навіщо він здався?

У багатьох здивовання оберталось на збентеження, збентеження — на обурення. Та доповідач, видно, був людина дуже витримана, ледь посміхнувся, і, добираючи найрозуміліших, найяскравіших порівнянь, терпляче довів, утворюючи, як дитині, що колектив таки потрібен. Кострига поклав спочатку придивитись, як у колективі іншим поведеться, і лишився покищо на своїх гонах одноосібником.

Минулих років, зволікаючись, що давши, а чого не додавши, трохи грішми доплативши, а трохи полегшень собі виканюючи, він сяк-так перекрутився із хлібоздачею. Передостаннього року, коли в сільраді чіткіше налагодився облік і важче стало заплутувати кінці, його вже спобігла значна неприємність. Покладаючись на великий хист, на окремі знайомства, на деякий минулий попуск, він контракційних зобов'язань, попри всі нагадування й вимоги, не довиконав. Тоді частково чіпнули його майно. Це глибоко чіпнуло самого Костригу. Він бо сподівався, що йому подарують. Він помилився. Він мусів скоритись. Але винним себе не хотів визнати. Щемітна злість дошкуленого власника стуманила йому свідомість. Він винував іншим, нарікав, нахвалявся прокурором. Прокуророве розслідування, кінець-кінцем, вийшло не на його користь. Тоді Кострига значливо хитнув головою, затявся.

— Матвію, йди краще в колектив.

— Ні! Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете.

Обсіявся він цього року несповна, хоч як його переконували та впливали. Еге ж! Чим засієш, коли й так, мовляв, останню зернину кинув у землю, а ще ж до нового треба всією родиною презлиднювати. „Еге ж!“ — прикидав тимчасом у думках, — „яка рація сповна обсіватись, а потім, хоч-не-хоч, продавати. Якусь там мірку про люд-

ське око, щоб не гавкали, щоб не присікувались, можна буде зрештою і на зсиппункт одвезти”.

Трапилось далі так, що комісія, пильно досліджуючи той урожай, визначила цифру більшу, ніж Костризі сподівалось, хотілось. Кострига ретельно заперечував. Кострига завзято обстоював. Костризі не допомоглося.

Його спочатку зв'яливі розпач. Потім охопило чуття застарілої упередженості, непоборної злості, що поштовхувало на упертість, на виклик. Він — хазяїн, то кому ж визначати, скільки в нього вродило? Він — хазяїн, він тут працює, то чому ж сюди приходять чужі, заважають, свій рахунок складають, вимагають? Яким таким правом? Може, знову доторкнуться до його майна? Може, і будівель не минуть? Ущільнять? Та навряд. Він же не вважається куркулем. І всім тепер відомо, що засіяв менше. І треба ж йому десь жити, господарювати. І хіба він один такий на селі? Інші, отакі ж покладаються на нього. Він покладається на них. Рука руку держить. Що буде людям, те буде й йому. А на нема й суду нема.

Кострига остаточно відкинув підрахунки комісії. Кострига одвіз контрактаційне за своїми особистими підрахунками. Про решту, вважаючи, що якібудь пояснення цілком зайві, він тільки кидав своє незмінне, коротке, різке, як з ножа:

— Нема!

Коли до зрівників взялися рішучіше, коли серед затайників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сільради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись, щоб вони виконали хлібоздачу, — Кострига зважився на витівку. Протиснувся до столу, непомітно вийняв перо з ручки і раптом запропонував:

— От, будь ласка, товаришу, візьміть, напишіть.

Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

— Неможливо цією ручкою написати.

— Чому?

— Бо самі ж бачите, пера нема.

— Ха! Отож воно й причина. А як же вам на зсиппункт везти, коли везти чорт-ма? Коли хліба нема?

Чутка про цю витівку облетіла усе село, і дехто вирішив іти за прикладом Костриги. А в сільраді теж вирішили особливої уваги споміж усіх надати Костризі.

— Ну, добре. Скільки у вас, по-вашому, було хліба?

— Вісімдесят пудів.

— Скільки продали державі?

— П'ятдесят.

— А де решта?

— Сам з'їв.

— Коли ж ти встиг з'їсти?

— А чого ж? Двоє дітей у мене, хазяйка. От і з'їв.

— Ну, а за обліком комісії в тебе мусить бути сто двадцять пудів, і здати мусиш ти більше, ніж здав. Що ж тепер?

Він злегка одхилив вузлуваті кігтісті руки, дивився просто в очі й казав досить переконливо:

— Нема!

Однак чутка, звивна й настирлива, перехоплювалась з уст до уст: мусить бути, та ще й з минулого року мусить бути.

Обшукали клуню, хату, горище — нема. Перевірили соломку, може, обмолот поганий, у колосках застрягло, — нема. Придивились до половини, може, там помішано, — ні, нема.

Кострига з усією родиною сидів на картоплі і, своїм звичаєм, вівся так, щоб усі бачили, чули, знали, що сидить він на картоплі, бо хліба нема. Звійнулась навіть була чутка, що в нього справді хліба нема. Але, побиваючи її, перша чутка все одно даль-подаль веретенилась, не вщухала. Все одно ставало тривожніше. Втрачаючи певність, подався нишком Кострига до міста. Там розшукав він свого приятеля, заможного колись Артема Сильвестровича, якого мав за мудру голову, і який, утікши з села, влаштувався досить добре на одному з будівництв. Артем Сильвестрович порадив не піддаватися. Та й хто зна, чи довго все це протягнеться. Всякі бо чутки вирують. До всього треба бути готовим.

Кострига подякував і вернувся підбадьорений, ще завзятіший.

На той час по всьому району зорганізувалися вчителі, щоб укупі з учнями „витягати (як було записано в протоколі) контрактантів з боргу перед державою”. Прибіг якийсь старшенький Митрик із школи, захекався:

— Тату, там кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю.

— От діла, — криво посміхнувся Кострига. — Скажи їм, що дурний їх піп христив. А хліба в мене нема. Чуєш? Нема!

І він так гримнув на Митрика, наче той прийшов яму з хлібом розшукувати.

До нього справді незабаром прийшли інші, з сільради. Вони поводитись підозріло. Вони говорили упевнено, що тут десь у ямі приховано хліб. Вони вимагали показати і врешті самі почали копати.

Кострига хмарно походжав, знехотя відповідаючи. Кострига аж вуса закусив, затремтів з обурення, коли почали копати у рові, неподалець стрункого, ним самим посадженого, улюбленого береста. І все ж таки розкопани нічого не дали.

— Нема!

З гіркою усмішкою докірливо похитав він головою на адресу допитливих копачів:

— Щоб вам так у печінках копало. Раз Кострига сказав, що нема — значить, нема. А ви Костризі не вірите.

Довелося в нього натомість чіпнути картоплі та описати клуню, хоч це й не могло покрити заборгованости. Але це вдруге неймовірно чіпнуло Костригу. Гнів тваринний, як жадоба власности, пекучий, як отрута власности, чорний, як чорнозем, гнів сповнив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборов себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, тяжкими прокльонами.

— За що, за що мені таку норму поставили, щоб їх правцем поставило?

Ів Кострига з усією родиною картоплю, буряки, роблячи знову це так, щоб усі добре бачили, знали. На селі знову прокотилася триваліша чутка, що в Костриги хліба зовсім нема, що Костригу скривджено. А найближчі, виправдуючи його, ще невідступніше його наслідували. Правда, невдовзі в одного з цих близьких викрили на подвір'ї чималу яму з пшеницею. Викрили й у другого яму, просто в хаті, під полом. Решта затайників запевняли, що їх, мов того Костригу, тяжко ворогами оббріхано, що вони сном-духом нічого не знають, нічого не мають, і держались вони зовні непохитно, хоч насправді їх дедалі більша опосідала тривога. Невідчипна тривога вже зайшла у двір, переступила поріг, сповнила хату. Невблагання тривога, як тінь, цілий день ходила слідком і, як тінь, цілу ніч стояла в приголів'ї.

Одного разу двоє з них заскочили до Костриги, повідомили, що всіх таки записано на „чорну” дошку, дано

остаточне попередження, наближається справжня загроза. Як же бути? Може б, трохи поступитися перед советами?

— Поступайтесь, коли маєте чим, — холодно відповів Кострига, — а в мене, як самі знаєте, ні крихти нема.

— Ні, Матвію, з нами так говорити не годиться... Хіба ми тобі чужі, або вороги? Хіба ти...

— Що? — скипів Кострига. — Може, скажете, що в мене хліб є? Може, знаєте, де він є? Може, підете, покажете? Ідіть, ведіть, копайте! Копали вже. Тисячу пудів викопали. Ха! Все село знає, що в мене хліба нема... Ідіть, поступайтеся! Тільки ж потім не кайтеся. Хто зна — кому казна, а кому й тюрма.

І пішли від нього сум'ятно, трохи вже й непевні, чи той хліб у нього є.

З виду він справді геть змарнів, аж пригнувся. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг іще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг знайти собі місця, і вночі раз-у-раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти. У нього аж дух займався. Йому згадувалось, як близько того береста копали і трохи-трохи не натрапили. А в нього ще була й друга яма, на городі. Там небезпечніше, помітніше. Тут, під берестом, певніше. Але що може бути потім? Візьме котресь із дітей та й пробовкнеться. От і готово. Або Дарка, яку він торік, після смерті дружини, взяв до дітей та на господарство, ця роботяща, але трохи придуркувата Дарка теж може проязичитись. І готово! Крім нього, ніхто ж нічогосінько не знає. А викриється він — викриються й інші. Тоді інші, себе рятуючи, все звернуть на нього, на заправила. І готово! Головне, з якої речі віддавати? Пролетарській державі він — ворог. Але як бути? Він гадав, що його, за прикладом минулих років, поторсають трохи, посмикають, переконаються і поволі заспокояться. А виходило інакше. Справа затягалась. Треба було шукати виходу. І треба було поспішати. І він не знаходив собі місця. І думки пекли. І серце завмирало. І одного дня почув він, що гулотають попід вікнами чужі кроки.

„Це, мабуть, знову шукати, копати”, — подумав він.

Увійшли люди й сказали:

— Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна мучити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще й певніше.

У Костриги відлягло від серця. Наче важке жорно сповзло. Кострига охоче погодився. Його ще раз спитали, не вже можна вірити, що в нього хліба не закопано? Він злегка розвів руками, супорно глянув і тихо, але твердо сказав:

— Нема!

В цей час похапливо вскочив у хату Митрик і ще з порога нестримно гукнув:

— Тату! А на нашому городі он яму розрили. З хлібом! Кострига підвівся і став як камінний.

— Чи ти здурів? — вимовив він побілілими вустами. — На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема.

Харків, січень, 1933.

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки.

Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилась заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед, — і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а випливають з лісових нетрів.

Край балки, де кінчалась звертиста стіна лісу й бовваніла внизу смуга кущів, вовки зупинились.

І ніби зникли — приховалися в затінку кущів.

Тільки один, обережний, поважний, обережно загрибавши лапами, ступив кілька кроків наперед, до останнього куща, що стримів трохи осторонь. Звідси, з останньої схованки, краще можна було осягти зором велику лісову балку.

Тоді передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторінь.

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Щерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні волохаті лапи величезного й мовчазного звіря. Якби цей невідомий звір лише трохи ворухнув тією чи тією або послабив ту чи другу, то з-під лап, волохатих і хижих, мусів би вихопитись бодай маленький звук.

Вовкові дуже хотілося почути якийсь звук. Так хотілося, що він мимоволі сам ворухнув лапою.

Справді, прошарудів легесенький хрускіт, — від вовчого дотику хитнулася на куші галузка, і з галузки посіявся сніг. Вовк здригнув вухами, насторожився.

І знову була тиша. Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пахів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудоване,

лежала німа й дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, дратуючи нерухомістю, стояв довкола діс.

Ця убивча тиша весь час, скільки не йшли вовки, незмінно їх супроводила. Ніби все довкола зупинилось, зазмерло перед жорстоким холодом. І ніби під цим небом не було анічогісінько живого, крім їхньої стомленої зграї.

Іноді, правда, зривався десь легенький шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі здавалися особливо чіткими. Вовки, всі як один, поводили вухами, витягали морди, задирали морди д'гори і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зітхав великий шмат снігу, потріском легенько зойкала гіляка, скидаючи з себе зайву сніжну вагу.

Знову, як і раніше, наставала тиша.

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового шурхоту, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж не знаходили поживи.

Вихрошерсті, сухоребрі, зігнуті в три потигбелі, як саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадоба, охоплені мукою голоду, вони покірно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевіїв, лісових нетрів.

Часами, щойно одійшовши, вони потрапляли на те саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, немов зачумлені. І вгадавши, що нічого поживного не може з'явитися там, де вони пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той, ошкірившись у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докував голод, то більше зростала в них клекітна злість. Особливо вона виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувались по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якогось хащовиння і, згорнувшись клубочками, щільно по-

притискавшись, тріли одне одного. На якийсь час поступався перед ними холод. Кожне лежало припадом, занурившись носом у шерсть, і бувало так, що запах нагрітої шерсті починав нагадувати якісь щемітні, знадливі, хвилюючо-теплі, хвилюючо-жадані запахи. Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сні, — гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров.

Ці маріння були такі сильні, так правдоподібно пахла кров, що прискорювався віддих і пристрасно роздувалися ніздрі. Їм уявлялись хижі гонитви, швидкі переслідування. Лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жертви й жертви, — аж здригалися вони й злегка стогнали в хворобливому півсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і тільки згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматись злістю.

Саме в такі хвилини до болю смоктало в череві, ніби незносними кігтями там брало, стискало, і погляд у такі хвилини ставав зловісний.

Схоплювала рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звіря, що весь час бралось кігтями в череві. Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді маріння. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю і таких же злісно-нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішкуватий, обережний, безнадійний для них день, — вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок-у-крок м'яколапо, скрадливо починав заступати вечір, вовки відчували полегшення. Спокволу, згинці наближаючись споза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою щось змовнє. Вечір завжди був насторожено-хмурний, хитро-затайливий. За собою він вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі й загадковости. І саме звідси виникало їм полегшення. В цьому була для вовків вірада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив нове життя. Довколишні речі скидали з себе неможливу одноманітність, прибирали нових форм і змісту. Тіні, відтінки й протіні обережним, нечутним натовпом збиралися звідусіль, наче в ліс поступово насувались численні створіння. Мінялись нещодавні обриси, і все

ставало майже рухомим, — чи то стовбур, чи куш, чи й маленька галузка.

У натовпі тіней, в таємничій рухомості виникав гостинний пригук для кого завгодно: для одних — спасенна схованка, для других — найзручніша засідка.

З вечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Глибинною чутобю вони надивовижу тонко розуміли все це навкружне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилоючи їх тіла, підсилював хтивість, заго-струював, витончував чуття. Вони вміли завмирати в такому високому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний натягнутий нерв і боялися, що їх серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

Багато разів минала така сповнена тиші ніч і наставав обережний, насмішкуватий день. Минав день, і наставала таємна, змовна, ніч.

Але нічого, нічого живого назустріч.

Останньої доби щось трохи змінилося: повітря ніби пом'якшало, а потім, наче клапті з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. У повітрі ніби з'явилися свіжі, хай навіть віддалені, але давно вже нечувані запахи.

На жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях вітрець, лишаючи по собі струміль легенького посвисту. Ще не встиг розтанути посвист, як уже підкотився новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами, — дерева застогнали й почали хутко скидати з себе снігову падь.

Вітриуга підхопив білу порохняву, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслони́в небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало шаленство. Ввесь час падав сніг, і розпанаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростили високі снігові пагорби, виникали несподівані перевії, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко міняли форми, або й зовсім розсипалися.

Цілий день просиділи вовки в невеличкій угловині, під захистом приземних лапастих вітів.

Завірюха вщухла надвечір. Почав брати ще міцніший, пломенистий мороз. Вовки протягом дня й без того перемерзли. Вони відчували вже тоскню нехтї до всього.

Але надвечір випогодилося. На заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів. Тоді легенько й надійно заскиміло в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто нетерпляче з хрускотом потягнувся. Дехто сласно плямкнув язиком. А дехто зразу знизав вухами й припадливо почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив, що тепер всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виринати з потайних закутків. Потрібна тільки пильна увага, подвоєна обережність — і здобич на зубах.

Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Жадоба жити — щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з подвоєною обережністю, вони сьогодні крізь синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию. Тільки місцями траплялись тверді видолки, що їх повилизував вітер, і можна було взятись стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло утруднити гонитву.

Найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав грудьми, розбризував лапами, силоміць прокладав дорогу. І він не мусів ані чим виявляти, що йому найгірше. Він мусів поводитись упевнено, твердо. Він мусів бути невтомним.

Довго блукавши, вони сьогодні все ж таки натрапили на свіжий, ще теплий слід. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадалися, чи бігли, чи летіли стрімголов, — ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого швидко спонукувала невідома й владна сила, що враз їх опанувала.

Тільки згодом, упірнувши з розгону в глибоку снігову ковбаню, вони якстій зупинилися.

Передній наслухався.

Решта теж тороплено й хтиво наставили вуха. Всі раптом збанули, що запах сліду, замість міцнішати, послабшав, що трапилась помилка, що треба братися в протилежний бік, що передній, дурний передній, ненавидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати й кинувся назад.

Вони за ним.

Це була скажена гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу куряву. Одскакувала й знову наближалася балка. Гойдав-

ся обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. І серця хотіли впасти на сніг.

Зупинились несподівано. Свідомо зупинився передній, а решта стрімголов безладно налетіли на нього. В роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах, і, збившись до купи, вони поспіхом, навмання тикались заскаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його не було, але десь близько струменів різкий, славно-подражливий запах.

Через хвилинку вони зрозуміли, що тут же, біля них, лежав ще не зовсім замерзлий, тьмяний кал лісової кози. Легітне, збудне пахтіння затуманило свідомість.

Вони відчули набряклі, важкі язики. Щедро почала набігати слина. В тривозі вони затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де, шукаючи, пробігали, лишались в'юнкі петлі їхніх слідів. Власні сліди починали траплятися частіше й частіше. Дедалі починала брати тривога. Починав брати відчай.

Сталось так, що всі збіглись на невеличкій галяві. Захекані, збентежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі нагло й незаперечно відчули, що ловитву програно.

Млостю затопило їм груди. Вони до нестями ненавиділи одне одного, і кожний самого себе.

А де ж був передній? Де ж його досвід? Як він міг прогавити?

З паморочною люттю позирали вони на нього.

Незабаром почала обступати темрюча голодна тоска. Від неї хотілось заплющити очі, підвести морду і з найглибших глибин ества завити скаргу, завити безвихідно-лячно.

Стомлені, запорошені памороозю, зігнуті в три погибелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони повільно, приречено знову потяглися кудись навмання.

І один з них, якраз передній, з перевтоми заточився.

Це була страшна, вирішальна хвилина — якби він упав, його миттю розтерзали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі і видалось, що власна шкіра, тріснувши на спині, посунулась

геть. Хоч як після гонитви був знесилений, хоч усе довкола ходором ходило, але подих смерти його очутив. Смертельна тривога збудило в ньому свіжі, може, й останні сили.

Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки, ніби уникаючи удару, і різко вищерив зуби. Потім, намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й здаватися непохитним (проте хитаючись), ступив ще кілька кроків обіч і, ніби байдуже, підвів задню лапу, — за своїм...

Ця вдавана байдужість, непримушеність, незалежність здалися для інших такими природними, була в них така жакетова учепистість, така спокійність за себе, що загроза хутко одлинула. Дехто нюхав покроплене місце й зробив те саме. Зграя, притишивши дикий замір, поволі крадькома знову пішла за переднім — у тишу, в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали.

Ніхто з них ані на хвилинку не припускав, що може загинути, бо так знадливо пахла в уяві чужа, гаряча кров. Наказувала вірити власна невсипуща, ярлива кров. І вела їх, сповняла безнастанною жадобою жити, невтомною пристрастю шукати, невідступним бажанням змагатись.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, тільки до іншого, дальшого її краю.

Тут кінчалась звергиста стіна лісу. Вони зупинились, приховались у затінку кущів.

Передній ступив ще кілька кроків до останнього куща, звідки краще можна було, осягти зором широкі, розлогісті береги балки. Він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторінь.

Вщерть налита снігом, оточена густими, прямовисними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого звіря, що вічно спить чи дрімає, — балка ця здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусіла викривати появу першого-ліпшого створіння. Вона була зосередисшем, на якому, луною наближаючись віддалік, мусіли збігатись різні звуки, — так говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть кров'ю, не було. Стояла надзвичайна тиша. Стояла іскриста ніч.

Передній почував себе погано: адже був він передній. Тоді, як їли востаннє, він завзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів і пробував змішатися з гуртом. Але скільки він не відставав, даючи можливість

себе випередити, в такій же мірі відставала решта, уперто лишаючи його попереду.

І не тому, що був це старий досвідченіший вовк, а тому, що виникла для всіх надто велика загроза, і ніхто не хотів бути переднім.

Ось і тепер старий відчував, що вся зграя, засівши позаду, скеровує свою хтиву напруженість не тільки на доколишні явища, але й на нього особисто. Зграя — відчував — не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Зграя ненавидить його, як і він її.

В нього з перевтоми чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпори заходили в лапи, і колючий треміт проймав до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами холод, перебігши всім тілом, падав у сніг — наставало раптове, коротке полегшення. Тоді морочне павутиннячко починало сотатись з усіх боків, обволікало старого легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, покусити.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти.

І коли він замружувався, в його череві прокидався болючий смокіт. Вся істота аж стискала, скрикувала. Скрикнувши, замирала. Одразу ж і черево і груди затоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тічці, млість. Вона хутенько розтікалася по жилах, п'яно обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Він аж ніяк не міг собі дозволити лягти. І він знав, що, кінець-кінцем, не витримає, ляже — на смерть.

Несподівано в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були пойняті туманом, який поступовно кудись сповзав. Райдуга теж поступовно танула. Від неї лишився довгий краєчок лісу, геть залитий весняним сонцем. На краєчок лісу викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. Уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків...

Мов тороплений, здригнувся він, недоумкувато розплющив очі.

Таки справді поблизу шурхіт, — то чухався котрийсь із зграї.

Вовк досадно й докірливо озирнувся на шум, що міг їх усіх завчасно викрити але йому у відповідь спашнуло кілька жовто-зелених погрозових іскор.

Він поволі одвернув голову, вдаючи байдужого. Але він зрозумів. У племенистому зойкові жовто-зелених іскорок він уже побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену зловісність, що завжди чомусь викликала в його пам'яті запах тліну.

З цієї хвилини почався в нього великий страх.

З почуттям самозахисту, злості й мстивості він готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозово, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й переваги, не зносить заперечень. Він у зав'язатті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностайно вищерив зуби до нього, готовий от-от кинутись.

Вовк, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого й певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього разу він остаточно переконався, що позаду — немилосердне, рішуче. Він був до краю вражений. І хоч як старався, не міг уже приховати великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше — вони це знали.

Вони знали, що він їх боїться. Вони бачили його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. Це ще більше розбурхувало їхню ненависть, розпалювало ярливість, паморочило жорстоким наміром.

На ньому після довгих невдач та злигоднів одностайно збігались їх свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець-кінцем, вбачати єдине побороження спільної загрози, найкращий вихід.

Вони тьмували. Вони тільки ждали останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусів роз'ятити між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому це було ясно. Він добре знав, що досить наважитись комусь одному. Тільки маленький порух — і край.

Від напруження в нього тонко задзвеніло в вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дріж, і дуже чутно війнуло моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Але його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Він тільки обережно, тихцем переступив з лапи на лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись, — навіть боявся зробити бодай незначний рух. Він був у полоні табунної, непере-
можної сили, що напливала на нього ззаду, лягала тягарем, паралізувала.

Зігнувшись, сидів він тепер нерухомо. Це покищо впли-
вало на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувало їх до такої ж нерухомості.

Він ухопився за останню надію і завмер.

І раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно — ніхто не чув. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але, охоплений великим розпачем і страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, нікчемним, що хотів, дуже хотів покірно припасти до чийхсь невідомих, могутніх лап і лащитись до них, лизати, благати...

Ніхто не чув, але в нього у вухах грімко віддавалась луна — відгук власних ридань і жагучої скарги.

Далі він цього не міг зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало слини, щоб ковтати. В ньому зупинялось серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова падала.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить метнувся й він.

За ними обома — вся згряя.

Це було блискавично.

Він уже мчав навкосо через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось-ось наздоженуть його самого й встригнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Ковбані місцями були дуже глибокі й доводилось кидатись плавом або рвучко хапатись, як на трясовині.

Снігова повідь одбігала так бистро, кущі й дерева ша-

рахались так вражено, що здавалось: все довкола зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, як зараз.

І він, старий вовк, ще ніколи не знавав подібної гонитви.

Відстань між ним і тим, що мчав попереду, меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, теж дедалі меншала.

Ті, що позаду, наближались.

Він чув уже їхнє дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Таки наздогнали.

Вони порівнялися.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекоотилася перша хвиля страху, він одразу, ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний, привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всі гуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити і жерти! Буде жерти! Бо ось вже близько жертва. Уже поміж деревами вона миготіла.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, швидше пішов наперед, — так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чимдуж ішли наперед, випереджували одне одного, ярливо хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

У паморочній спразі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека механічно роззявилась, і зуби хутко встрягли...

Яке щастя! — гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся, і зуби не хотіли розчепитись.

Тимчасом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо батували, — по-

спішай, кому сила! Вони давились, ікали, сласно смоктали об'юшеними мордами гарячу кров, — поспішай!

Він сіпнувся знову, проте не міг розчепити заклыклих щелеп.

Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг іще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм — такий чудний, обважнілий, нерухомий. Вони щерились на нього, загрожували, навіть кусали.

Котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що застряг у його назавжди заціплених зубах.

Гомель, жовтень, 1929 р.

I.

У великому оновленому місті, де ширяють могутні думки, де палають прекрасні серця, у великому південному місті зірвано цю квіточку.

Ви знаєте сутінь кварталів?

Ви знаєте той особливий, нудкуватий запах?

Там її знайдено серед інших подібних, а тому нудкуватий момент, що з нього почнеться розповідь, вражати не мусить.

Там її зірвано, щоб не загинув безслідно один із відмінних зразків нашої фльори, щоб у майбутніх музеях лишився неповторний, звироднілий експонат.

Щойно, зриваючи, доторкнулись до неї чужі свіжі руки, як вона, мов та мімоза, почала лякливо згортатися, більше й більше викриваючи свою зворотну сторону.

*Noli me tangere*¹ — ніби справді вчувався легітний шепіт.

* *

Ніхто не знав, що на вечірці, крім інших гостей, є по-вія. Ніхто.

Бо тоді... але, звичайно, багато ще залежить од самої вечірки, од її особистого складу, од характеру..

Отже, це не була вечірка літераторів, чи музик, чи артистів, хоч на ній спостерігалось і гарні слова, і ритмічні співні інтонації, і вишукані пози, і перетворені жести. Це не була вечірка людей науки, чи людей політики, хоч на ній чимало висловлювалося глибокодумних сентенцій та обговорювалося міжнародне й внутрішнє становище держави. Це також не була вечірка новознайдених буржуа чи веселого люду з передмістя, хоча жіночі строї здебільшого впадали у ярмаркову екзотику, а чоловічі зачіски нагаду-

¹ Не чіпай мене.

вали закоханих парикмахерів або невизнаних поетів. Це була сімейна вечірка урядовців однієї установи — іменини юрисконсульта.

І ніхто не знав, що на вечірці серед інших запрошених є повія. Ніхто.

Бо тоді... ну, як почували б себе тоді хазяїни, такі сумирні, цнотливі, поважані люди? Як заметушилися б тоді юнаки, лицарі Ордену Чесноти, і як істерично затрусилися б юнки, ці прубо ображені синьоріти? Як красномовно сплеснули б долонями горді матрони, позбавлені з несподіванки голосових здібностей, і як поспішно повели б їх додому законні чоловіки, обурено оглядаючись та завзято одпльовуючись? Як нарешті пирснули б за сміху легко-важливіші, і як гримнули б голосами хмарного Зевеса серйозніші?

То нічого, що вона вже сім місяців як покинула вулицю і в душі поклялася туди більше не ходити. Не допомогло б їй також найщиріше признание, що вона неймовірно хоче і може бути чесною людиною та відданою товаришкою, бо ніхто не повірив би. Не врятувало б і те, що Кость Гулавський називав її своєю дружиною, бо на це не звернули б уваги: минуле прикипіло до неї невблаганним тавром, а часу, щоб затерти тавро, пройшло ще надто мало.

Але ніхто не знав (навіть Мішель, приятель Костів), і тому вона сиділа, як рівна між рівними, тільки скромніша, несміливіша, трохи ніякова в цьому оточенні. І ще сум'ятніше ставало їй, коли ловила немов випадкові погляди завфіна Степана Марковича. Погляди були строгі, вдумливі, і не зрозуміти, на кого саме скеровані. Бо, глянувши на неї, Степан Маркович тут же, не міняючи виразу, придивлявся до її першого сусіди, потім до другого, третього і т. д., наче уважний командир на перевірці частини. Ці погляди здавалися Ніні ще строгішими, многозначнішими через те, що поруч із Степаном Марковичем в імпозантній позі сиділа його дружина (імпозантності особливо надавали їй коштовне вбрання та граційно випнуті, оздоблені діамантами, пальчики), і через те, що всі присутні виявляли збільшену увагу та навіть деяку запобігливість перед Степаном Марковичем.

Справді бо, щойно вчувався його хрипкавий голос, всі інші голоси, може, й соковитіші, може, й тональніші, прискорено згасали, щоб через хвилину спahнути цілим смолоскипом ухвальних присудів, — мимоволі складалося вра-

жіння, що все сказане Степаном Марковичем має виключну вагу й доцільність. Досить було йому блиснути рядком золотих зубів і прицмокуючи кинути якогось дотепа чи розповісти модну анекдоту, як його останнє слово покривалося фаєрверком бурхливого сміху, а то й оплесків, — мимоволі складалося вражіння, що все, подароване в цій золотій усмішці, має особливу вагу, незвичайну пікантність.

Зрештою, інакше й бути не могло: тут зібралося до певної міри своє коло, і спільність інтересів, спільність відчущань силоміць збігалися на постаті Степана Марковича, як ґрунтовній, показній, принадній службовим рангом. Більшість з присутніх, звичайно, заздрила йому (дехто в думках напевне критикував), але в той же час певна частина мрійно й пристрасно хотіла вбачати в ньому власний прототип.

А зовні це все виглядало так чемно, навіть вибагливо, навіть зворушливо, що для закінченості тонкого поводження бракувало хіба лише, щоб кілька пар попливли в урочистому полонезі або зачарували легкістю жантільного менуету.

Ніна не звикла до подібного характеру поведінки. Але це ж було те, чого вона так давно й так жадібно хотіла. Це були люди, справжні люди. Справжніми вона уявляла собі всіх тих, що мають незайманий куток, чесну роботу й сім'ю. Хвилинами вона сама собі не вірила, що сидить, як рівна між рівними. Здавалося їй — химера, короткий сон.

Вона намагалася приховати хвилювання, переброти зайву нерішучість, якої давно вже не знала. Вона уважно стежила за товариством, а ще уважніше за собою, щоб якоюсь недоречністю не порушити загального тону. Кожний пильніший погляд чи незрозуміла фраза сторожко сприймалися нею і щоразу збуджували підозрілість: здавалося тоді, що хтось із присутніх знає про неї і може раптово викрити на людях таємницю. І тоді хотілося, щоб Кость сидів не в другому кінці кімнати, а якнайближче, тоді ще міцніше стискалися уста, частіше тріпотіли вії, нижче схилялася голова.

— Ніно Сергіївно, дозвольте вас зазнайомити...

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима; прискорено простягала руку і, запевнена цією шляхетною увагою до себе, відчувала нараз полегшення.

Якщо хтось із присутніх ладен був порівнювати її з дівчам, якому вперше дозволили одягти вбрання дорослої й уперше позбавили хатньої опіки, то навряд щоб йому можна було закинути особливе буяння фантазії. У всякому разі невдавана щирість її гри дорівнювала вдаваній ширості інших. В усякому разі її гарна постава й вродливе обличчя силоміць притягнули до себе перехресне проміння поглядів, теплих і холодних, бистрих і довгих, гострих і невиразних.

Це подобалось Ніні і в той же час непокоїло. Найбільше ж вона уникала тих розмов, що мали двозначний, сумнівний чи надто мудрий характер. Боялася, щоб не прохопитись якимсь невдалим словом.

А розмови дедалі набирали жвавішого темпу. Вечірка дедалі ставала шумнішою. Майже кожного, хто запізнювався, зустрічали поспішними дружніми вигуками — хто посилав радісні привітання, хто роблено обурювався.

— Ви прийшли чи приїхали?

— Прийшли.

— Пішки?

— Пішки.

— Ха-ха-ха!..

— Ну, звичайно, хіба ж можна приїхати пішки?..

Веселість зростала. І що більше підносилося настрій гостей, то краще почувала себе Ніна. Веселість — наймогутніший стимул до зближення, як печаль до споріднення. Це, мабуть, тому, що на них кожний має абсолютне право, незадежно од віку, походження, службових рангів та громадських заслуг.

Згодом до неї підійшов Кость. Ввічливо поцілував ручку чорнявій сусідці, з якою досі ще не встиг привітатися, і Ніна затремтіла од задоволення. Ні в одного з присутніх вона не помітила такого вдалого поєднання власної гідності й лицарської готовності до послуг. І ні в одного, здається, не було так прекрасно зав'язаної метеликом краватки, як ця іскристо-сталева, що над нею попрацювали Нінині пальці. Ніби не той Кость, ніби новий. І зовні, і поведінкою.

А підійшовши й зробивши кілька яскраво-непримушених рухів, Кость відразу ж звернув на себе увагу, навіть викликав співчутливу до себе поштивість. Ще коли був там, у другому кутку, Ніна спостерегла, що й там йому належало одне з перших місць. Тепер, у присутності Степана

Марковича (свого безпосереднього начальства), доводилось йому трохи поступатися. Проте з усього було видно, що Кость ставить себе не далі, як на другу ступінь після Степана Марковича — аніяк не далі. Правда, говорив він трохи поспіхом, зривно, але досить сміливо, незалежно, що дуже подобалось більшості присутніх. За кожною фразою — він якось особливо легко, закруглено підносив руку, а сказавши, деякий час тримав цю руку в повітрі і немов запитливо, немов сумненько зводив брови.

— Pardon! — тихо, м'яко додавав він.

Це теж подобалось.

І навіть, коли він підкреслено ігнорував ту чи іншу фразу, адресовану безпосередньо на нього, або коли підкреслено-різко давав відповідь, — це теж подобалось.

Дехто стримувався, уникав з ним розмови, а більшість охоче в'язла в розмову, не ображалася. Навпаки, була рада, що натрапила на такого цікавого, небуденного співбесідника.

Очевидно, це Костя заохочувало. Він частіше викреслював у повітрі граційні, еліпсоїдні лінії, частіше зводив свої брови *à la Pierott*, частіше вдавався до сміливих проявів у діялозі.

— Гамлет! Справжній Гамлет! — з приємним подивом кинув йому Степан Маркович.

Ніна насторожено глянула на обох, не знаючи, як їй сприйняти це зауваження, як реагувати. Але всім іншим цей епітет чомусь видався стільки ж вдалим, скільки й смішним — дружній сміх був загальною реплікою. Тоді й сама вона засміялася. Тоді посміхнувся й Кость.

— Панове, Степан Маркович робить мені занадто чести... Але цей скромний Гамлет, що зараз має приємність розмовляти з вами, цей Гамлет справді мусить поставити один „проклятий вопрос”. А саме: де товариш Данилюк?

Запитання влучило. Данилюка, одного з почесних гостей, уже давненько ждали. Через це, здається, й не починали основної частини сьогоднішнього вечора. Запитання відразу збудило увагу, скупчило загальну думку на відсутності Данилюка.

— Я питаю: чому його досі нема серед нас, куди він подівся, і звідки його нам чекати? — патетично вигукував Кость, патетично підвівши руку, і тут же додав, звертаючись до Степана Марковича: — Здається, так, друже Горацио: звідки, куди й чому?

— Так, товаришу Гамлет, — весело погодився Степан Маркович.

— Браво, товаришу Гамлет! Ха-ха-ха! — підхопили інші й захляскали в долоні.

З цього моменту нетерпіння почало зростати. Гості частіше й частіше кидали оком на стіл, завантажений патентованими кеглями, й відвертіше робили натяки, що, мовляв, у місті останніми часами розвелось багато непевного елементу, а тому й засиджуватись небезпечно.

Господар всіма силами намагався одтягти час та замаскувати незручність — виводив навіть свого найменшого сина й наказував йому деклямувати вірші. Та вже трудно було притамувати заворушення.

І щойно Кость знову заговорив про Данилюка, досить відверто натякаючи, що Данилюкові, як людині відповідальній, партійній, слід було б, на його думку, виявити більше зацікавлення, більше простоти, не примушувати до очікувань і т. і., і т. і., — саме тоді подзвонили й передали листа.

Писав Данилюк:

„Вітаю менинника. Вітаю все товариство. Дуже прошу мені вибачити, але, на великий жаль, не можу прийти.

З глибокою пошаною, з найкращими побажаннями”.

Хазяїн, оголосивши цього листа, відразу ж знайшов для себе вихід.

— А, так! — легенько хляснув він себе по лобі, — у нього ж справді там... попереджав... да-да...

І через кілька хвилин пролунало довгожданне, урочисте:

— Панове, прошу!

Шаркаючи стільцями, обмінюючись ввічливими рухами, пересипаючи жартами свою метушню, словом, виконуючи все, що припадає на такий момент за віковим регламентом, — почали гості розміщуватись біля столу. Хазяї виявили якнайбільше уваги та сприту, щоб кожне подружжя розлучити й розсадити на значній відстані. Адже часто поруч із чужими люди почувають себе легше, ніж поруч із найближчими життєвими товаришами. І не тому лише, що товариші їм набридають, а й тому, либонь, що товариші заважають їм бути правдивішими чи брехливішими, в усякому разі бути свіжішими — хоч на чверточку вилізти з буденного футляру. Чи не тому й вигадано цілу

низку умовностей, щоб поза футляром не було так соромно чи страшно?

Принаймні, хазяйське розміщення всі гості прийняли, як належний факт, навіть із піднесенням, що в ньому просвічувала вдячність.

Тепер Ніна справді відчула полегшення. Ту примушеність, що досі тяжила над нею, ніби одвіяло непомітним вітерцем. Одне тільки непокоїло: Кость далеченько. Будь він ближче, це в більшій мірі допомогло б Ніні виявити родю дбайливого друга, яку вона взяла на себе ще з дому, це більше допомогло б самому Костеві додержати слова, яке він дав, збираючись на вечірку, й уникнути можливої буйної гри властивих йому пристрастів. Це, нарешті, допомогло б і самій Ніні, маючи поблизу Костя та пильно слідкуючи за ним, не дозволяти й собі особисто нічого зайвого, бути й за себе певнішою.

Але програмове розміщення вже сталося. Посуд уже переможно гримів. Нетерплячість доходила краю.

Бахнула пляшка, що її розкубрював якийсь верткий юнак. Степан Маркович піднесено, проймаючи виголосив першого тоста. Знялося бурхливе й довге: ур-р-ра!

Коли ж овації одшуміли, відразу над столом, ніби за командою, звисла мовчанка — тільки вчувався поспішний дзвзкіт виделок та беручка шамотня щелепів.

— О... тихий янгол пролетів..., — врешті насмілюся хтось непевним, обережненьким голосом.

І тоді у відповідь йому, наче з прорваного мішка, сипнув цілий рій окликів, зауважень, приказок, а все це переможно довершував дзвінкий, закостистий сміх.

Другого тоста сказав Кость. Чуло, гарно, оздобивши його всілякими рефренами. Третього — високий гість із довгим показним обличчям (була чутка, що він грек, дехто присягався, що галичанин). Промовляв цей гість трохи співомовкою, низьким голосом, ніби хотів нагадати, що хазяїнові одним роком лишилося ближче до смерті.

Проте вийшло дуже урочисто й дуже зворушливо. Стіни, вікна, двері, люди — все несамовито крикнуло: „Хай живе!“ А на четвертому тості чомусь додали: „Смело ми в бой пойдьом“ — і почали цілувати менижника.

Войовниче гасло цього тосту стало приводом до жвавих розмов на теми суто громадські. Тут згадалося і воїни давні і воїни недавні. Тут при нагоді кинулося далекозор-

ний погляд і на війни майбутні, на перспективи скороминучі й неминучі. Тут знайшлося чимало охочих, на досвіді та аналогії пережонаних, безмежно передчуваючих, ажень у пророцтва віруючих. Врешті той гурток гостей, що займав додаткового столика й дискутував з особливим захватом, сам, либонь, злякався перебільшеної одвертості (на вечірці були не всім відомі родичі та знайомі), а злякавшись, нагло й незручно обірвав цікаву бесіду. Хазяїн це помітив і поспішив натякнути, що за найближчих присутніх він цілком відповідає, і тому можна почувати себе як дома.

— Хе-хе! А мені по асоціації згадалося: чи були ви заарештовані і якщо ні, то чому?

— Так-так... Мілостью божьей освобождаєм тоже... Ха-ха-ха!

Веселість буйно зростала. Вже менше віддавалося уваги на додержання тону, вже окремі гуртки, об'єднані спільною темою розмови, самовизначалися біля спільних пляшок, вже...

Але хто сказав би, що порушено рямці пристойности? Хто одважився б закинути, що порушено чиясь гідність, не кажучи вже за престиж Степана Марковича? Було просто, незневозможно, райдужно. — і подобалось Ніні.

— Ай, рюмка! — істерично пролунав жіночий голос, і до перекинутого келеха туж мить запобігливо потяглося кілька пучок із сіллю.

— Не рюмка, Клавдіо Мироновно. Майте на увазі, українська мова ніжна, мелодічна. По-українськи треба сказати: рюмочка.

— Ха-ха-ха!..

— Андрій Петрович просто душа — він завжди знайде вихід.

— А ви, кажуть, щирий українець, Андріє Петровичу?

— О, конечно! Хіба ж ви не знаєте тієї записки: прошу направити мені джерело?

— Як? як?

На устах сусідів проповзла загадкова нерішучість. Хтось почав докопуватись:

— Джерело — це ж істочнік?

— Да, істочнік. Ключ.

— Ах, ключ!

І від сміху затремтіли стіни, хитнувся стіл, затанцював

посуд, замотилялись переповнені радістю постаті, ажень сльози повиступали од щирого сміху.

— За товариша Ларіна!

— А я не згоден. Я...

І знову чокнулисьь.

Ніна трохи дивувалася на це: так чи сяк, а була вона україночкою. Ніна пильнувалася, щоб пити в міру, — тиль-тьіль чманіла голова. Вона вже бачила, що може тут дозволити собі більше, ніж сподівалася, проте подвоїла обережність, перемагала різні трункові спокуси й всіма силами одхиляла шляхетну дбайливість свого молоденького рожевого сусіди, що волею хазяїв був призначений їй за лицаря. І хоч вдумливі очі Степана Марковича раз-по-раз стикалися з її очима, проте й цим поглядам вона щоразу віддавала менше й менше уваги. Увагу свою вона перенесла на Костя. І дедалі пильніше. І дедалі рішучіше.

Ах, Кость! Він виявляв надмірне завзяття над тими привабними кеглями. Серед інших його пристрастів ця пристрасть, на щастя, була другорядною, а все ж Ніна дуже жалкувала, що сидить на віддаленні. Тривожна уява вже малювала перед нею можливі наслідки.

І згодом, не втерпівши, вона стала обережно подавати мімічні знаки: просити, соромити, сердитись. Кость робив вигляд, що не розуміє або не помічає.

Та несподівано з'явився на допомогу Степан Маркович. Впіймавши нетерплячий позір Ніни, він злегка торкнув Костя, що сидів неподалець од нього.

— Що таке? — обернувся той.

Ніна з лагідною усмішкою дала йому зрозуміти своє застереження. Кость здвигнув плечима. Ніна, приховуючи незручність, з тією ж лагідною усмішкою сказала:

— У тебе хворе серце.

— Ніно Сергієвно, — сквапливо відповів їй Мішель, приятель Костів, — дорога Ніно Сергієвно, коли б ми випили стільки, як вам, мабуть, здається, то у нас на душі вже давно був би... загар.

— Браво! Бравіссімо! — гримнули сусіди.

Розгойдані хвилі оплесків та сміху підхопили останні слова. Дотеп сподобався, полетів з уст до уст, і сусіди глянули на Ніну й на Костя добрими, теплими, немов би мрійними очима, готовими все прийняти, все вибачити: люди справді можуть бути дуже добрими — все залежить од діагнози та вчасно поданих ліків.

Звичайно, це не могло задовольнити Ніну, не могло втамувати непокої. Але саме в цей час вона примушена була віддати більше уваги своєму сусідові, верткому, з рум'яними, як у дитини, щічками, з блакитними осклянілими очима бльондинові. Сусід, очевидно, був дуже радий з того місця, що йому припало, і сумлінно виконував належну роллю. А що прихильність, якої в нагороду собі він сподівався од Ніни, даровано було йому в незначній мірі, він, кінець-кінцем, вирішив поєднати всі здібності, всі зусилля, аби лише здивувати чи вразити свою сусідку, аби зацікавити.

— Ніно Сергієвно! Ах, Ніно Сергієвно! — і він люб'язно підсовував мисочки; настирливо просив випити з ним хоч краплину.

Руки йому тремтіли, і голос йому тремтів, а очі кричали благанням.

— Ніно..., — він ковтав решту наймення (при чому робив це частіше й частіше) і воднораз, ніби з відчаю, ковтав свою чарку.

Доводилось від часу до часу поступатися. Тоді сусід нестримно, як переможець з Майн-Рідового роману, скрикував, тороплено підносив того чи іншого полумиска, розсипав трохи неслухняним язиком добірні слова захвату й подиву. І знову заводив таку розмову, що йому конче треба було відповідати або ж у свою чергу запитувати. Знову намагався виявити якнайбільше ретельності, щоб настрій сусідки, боронь Боже, не пішов на спад.

— Ніно Сергієвно, я ж вас прошу, Ніно..., — щохвилини тихше, щохвилини інтимніше.

— Ніно!..

Раптом у цій наївності, особливо ж у цьому припишклому голосі Ніні видалось щось віддавна знайоме. Вона ще не встигла збагнути, а вже болісно защеміло в грудях і з нехиттю одштовхнуло її від п'яньенького прихильника.

Надаремне говорилося їй про красу тонких пальчиків, що так нервово переминають хусточку, про хвилюючу глибіню погляду, загадково скерованого кудись обіч, про пуп'яшки рожевих уст, призначених зовсім не для того, щоб мовчазно стискатися.

Надаремне...

Все це вона слухала краєчком вуха, тільки краєчком, бо вже не могла знайти Костя на тому місці, де він сидів раніше.

„Де ж він?” — і в голові знявся цілий рій припущень. Ще не тратила надії. Ще вірила. Оглядалась. Шукала напружено.

А щебетливий, невтомний сусіда раз-у-раз сміливішав, докучав, дратував.

Що це?

Вона й не зчулася, як сусідська рука мовби ненароком ковзнула під стіл і мовби ненароком зачепилася на її коліні.

Чомусь ніколи ні один дотик не вжалював так міцно. Ніна сіпнулася, блиснула гнівно очима.

Момент — і зрозуміла, що, підвівшись, знову сідає і що розгублений сусіда, вихопивши після невдалих мандрів руку з-під столу, старанно запорпався виделком у своїй мисці. Сердешний, він, мабуть, думав, що біля нього інша жінка.

Ніна допила з келеха, хотіла вгамувати схвильованість. А думки — вихором і врозтіч... І натрапила поглядом на погляд Степана Марковича. Дивився м'яко, вдумливо. Невже він помітив цей сусідів напад? А може, догадався? Ні, ні. Але чого він так дивиться?

Вмить пойняла її незрозуміла задьорність. Кинула очима задьорний запит. Та Степан Маркович уникнув красномовного виклику, красномовно вказавши їй очима на другий кінець столу.

Треба було тільки злегка одхилитися, — Ніна одхилилася, — щоб поза спинами сусідів, на тому ж боці, де сиділа вона, побачити Костя.

„Коли? Чому?” — не встигла ще зміркувати, а вже помітила, що Кость, надто захоплюючись суперечкою, ударив кулаком по столі і з пересердям налив собі нову чарку.

В уяві Ніни, як бистрі тіні, мигцем проходились: кошмарна ніч, гнів або сльози, компрес на серце...

Ах, Кость! Нemoжливий Кость!

Він був блідий. Він шарпався. І він не знав, що прекрасна краватка, над якою попрацювали Нініні руки, вже обвисала зім'ятою шматинкою.

Обурення, одразу затуманивши Ніні свідомість, швидко одлинуло. Натомість почало сповняти холоднаве протверезіння. Вона ніби оддала, чужинно поглянула на всі ці обличчя...

Так, за малим війнятком, усі вони були різні і, за малим війнятком, усі подібні. І зрештою, нічого незвичайного не уявляв собою Кость на цьому квітчастому тлі, — хіба що яскравіше визначався незалежністю, сміливістю. І нічого особливого не було в тому, що він перемінив місце, бо вже дехто помітно, а дехто непомітно вислизав із рядів. Уже в обох кімнатах з'являлися невеличкі, випадкові гуртки. Уже, притискаючи хусточки до уст, поспішно, крадькома просувалися кудись окремі постаті з виразом заклопотаним, ба навіть тривожним...

Але хіба це виправдувало Костя? Хіба треба шукати виправдань? Хіба він не мусів бути кращим, ніж інші, — таким же витриманим, як от, прикладом, Степан Маркович? Хоч би сьогодні, хоч би не тут. Він же знав свою слабкість, він же давав слово. Ось знову налив, знову п'є...

І знову скипіло обурення. Сильніше. Відчайніше. На Костя. На все.

„Коли так — і я нап'юся“, — злетіла раптом думка. Щось темне, болюче і мстиве проникнулось у ній. Рука потяглася до келеха.

— Панове! — зненацька пролунав перейнятий захватом голос: — Панове! Зараз нам відомий нащ артист...

Тут його перемогли бурхливі акорди універсального монохорда.

Шуміт ночной Марсель
в притоне трьох бродяг...

— баритон м'яко розправив крила.

Це було наче гаслом: застільна гірлянда різко хитнулася, подекуди тріснула. Гілка по гілці стали з неї випадати.

Мужчини п'ють там ель,
а жінки з чоловіками жують табак...

— з інтимним, інтригуючим відтінком взявся розповідати баритон, поширюючи коло слухачів.

Скориставши з нагоди, Ніна теж встала й поволенки протиснулася на край столу.

— Як ся маєте, Костянтіне Львовичу? — спитала тихо й неоднозначно.

— Дуже й дуже погано, Ніно Сергієвно, бо ніхто мене не хоче розуміти. Ви ж бачите, нема ні одної людини, довкола тільки... ах! — і розпачливо похитав головою.

- А ваше серце?
- На ньому... загар.
- А ваше слово?
- Одійди!
- А що ж буде далі?
- Буде... пулька.
- Що?

Кость шарпнувся, з викликом глянув на неї. Але Ніна теж дивилася з викликом, і був її погляд докірливо-суворий, такий проймаючий і такий невблаганний, що Кость не витримав, здивовано одхилився.

— Що ж буде далі? — вона легенько взяла його під руку і, щоб уникнути небажаних свідків, одвела до вікна, у тінь олеандрів, філадендрів та іншої хатньої екзотики.

Тут Ніна глухим шепотом нагадала Костеві за його слово, так легковажно не додержане, за гонор та сором. Ніна вимагала більше не пити, а головне: до карт не сідати. Ніна сказала, що через півгодини конче треба йти додому і, якщо він не погодиться, піде сама або теж нап'ється.

- Не смій! — погрозово застеріг Кость.
- І ти не смій, — серйозно відповіла Ніна.
- Ну, це потім видко буде.
- Ніяких потім. Через півгодини йдемо. Або... гулять
- так гулять!
- Нінко! — ще рішучіше обізвався Кость.

На цих словах вони мусіли перервати розмову: веселі гості, готуючи місце для танків, почали одсовувати кадубки з квітами у самий куток. А втім, головне було сказано. Він повернув до столу, якого вже пробували скоротити і поставити під стіною. Вона лишилася біля вікна.

Довкола (і в сусідній кімнаті) в імлистих пасмах диму, немов веселі примари, сновигали, кружляли гості. Думки тьмарились, мерхли... Пристрасті бухтіли, вигравали, закипали... І все це для Ніни було тут трохи чудне, і все це було дуже знайоме.

Ніна уявляла собі вечірку інакше, особливо напочатку.

Ніна, ще готуючись до вечірки, створила собі іншу картину. Правда, вона не схилялась до скрайніх перебільшень, не плекала в уяві своїй якихось надзвичайних прикрас — цього не дозволяв їй чималий життєвий досвід. А все ж таки, маючи досвід, знаючи взагалі життя та лю-

дей, вона ще не знала сповна того куточка життя, куди тепер потрапила. Їй дуже хотілося, щоб куточок цей був не схожий на всі інші, щоб кращий був, принадніший, гідний справжньої поваги та навіть замилювання.

І тепер, придивляючись, прислухаючись, вона змагалась сама із собою. Дрібниці, що завжди були для неї важливіші, виступали тепер як на долоні, — вона ловила ці дрібниці, нашвидку підсумовувала їх і в усьому, що здавалося їй поганим, хотіла бачити лише вийнятки, неминучі вийнятки. Та вийнятків було так багато, що тепер їй ніяково ставало за свою недавню ніяковість, тепер навіть діямав легенький жаль, і набігало легеньке подразнення.

— Фокстрот! Панове, запрошуйте ваших дам!

Нараз холодок розчарування одлинув, даючи місце приємній теплоті: вона в одну хвилину рішуче переконалася, що в цій стихії почуватиме себе, як риба у воді. Вона не чужа. Вона така, як і інші. Чого ж гратися у якусь показовість, у безглузду зразковість? Чому б не дати собі волю, чому б не поринути в гущину загальної веселости?

Немов би шепнув хто, що за нею стежать. Оглянувшись — так, кілька пар сторожких, проймаючих очей всмоктались знайомим нятяком. О, звичайно, у неї гарна постава і гарне обличчя. Ха-ха! О, звичайно, вони так хочуть, так же ж хочуть наблизитись — ці сласні, ці вовчі іскорки. Ха-ха-ха! Досить кумедної примусовості! Ось — вихопилась на середину кімнати, притупнула, завмерла у жагучому покликові, і вже заходила, закружляла, затріпотіла... Хто дорівняє? Хто одважиться змагатись?

Перед очима метнулось густе мереживо. На момент усе зникло в якійсь порожнечі, і приплив солодкої знемоги стукнув у серце.

„Але що буде? Що буде?“ — Ніна міцно стиснула руки. Ніна старалась перебороти цей порив, щоб і справді не кинуло її на середину в той приворотний вир.

Вона злякалася за себе. Вона згадала за Степана Марковича, за інших поважніших гостей, і ще міцніше, до гострого щемління, вп'ялася нігтями в свої долоні.

Біль пройняв, і згодом над нею затяжило єдине бажання: якнайшвидше піти додому. Не бачити, не чути, не наражатися. Минулий досвід нагадав їй, що там, де люди умисне розпалюють радість, там мусить бути запаморочно-

млосьно. Там — або відразу кинутись у вир, або ж відразу одійти. Краще одійти.

А Кость? Все ж таки півгодини вона мусить зачекати, бо, поза всім, це зараз скидалося б на втечу, це могло б образити хазяїв.

Фокстрот уже розгортався. Поблизу не було жадного вільного місця. До Костя ж, що стояв у другому кінці та продовжував суперечку, вона покищо не хотіла підходити і, уникаючи запрошень на танок, спритно перехопилась до сусідньої кімнати. Тут переважали чоловіки, і хоч надмірно димили цигарками, але вікно було напіввідхилене. Та й місце знайшлося — затишна, примітивна канапка з якихось скриньок, застелених килимом.

Ніна сіла. З вікна легітно війнула приємна похолодь, і Ніна замружилась. Рада була посидіти отак — щоб ніхто не підходив, щоб не розплющувати очей, не відповідати...

— Проститутка, — несподівано й виразно упало коло неї.

Що це? Хто це насмілювався?

Скочила, мов її слѣбобнули болючою лозиною. І ту ж мить прокинулося в ній нестримне, шалене. І ту ж мить захотілося несамовито крикнути. І захотілося розбити. Все одно — що, але вхопити й з криком, з реготом трахнути об підлогу.

— ...а я кажу, панове, що Америка — стара проститутка...

Захопило віддих. Не могла одразу опанувати себе. І з обуренням, і з подивом прикипіла очима до червоного, брижоватого обличчя, що за кілька кроків нервово здригалося. Обличчя належало одному з поважних гостей, які зійшлися кружка, і яких, очевидно, захопила тема міжнародних стосунків.

Тоді Ніну обережненько взяли за руку, і Ніна прокинулась. Перед нею стояв Степан Маркович.

— Я вас цілком розумію. Але даруйте їм, вони не помітили.

Степан Маркович сів поруч і ще раз похитав головою на адресу необачних дискусантів.

— Даруйте їм.

„Ах, навіщо я, навіщо?” — пролетіло в свідомості. — „Інша на моєму місці просто вдала б, що не звертає уваги”.

Слово, яке вона чувала тисячі разів і яке почула вперше, це уразливе слово, і ця недоречна поява Степана

Марковича, і власна недоречна поведінка примусили її бенкетно понуритись. Вона знала, що починає червоніти (привілей не тільки тих, що чисті тілом).

— Не треба так.. — тихо й лагідно мовив Степан Маркович, — хоч вам дуже личить...

Якийсь час він не зводив очей.

— Даруйте відвертість, але, слово честі, мені здається, у вас іще стільки... ну, я б сказав, стільки невинного, невичерпаного, гарного...

Ніна невиразно посміхнулася.

— Ви знаєте Рафаеля Санціо? — додав Степан Маркович тим же лагідним, трошки мрійним голосом.

Хотіла відповісти „ні", проте з уст передчасно упало:

— А чому ви питаєте?

— Коли б вас побачив Рафаель, він напевне створив би нову сактинську Мадону.

— Сактинську Мадону? — задумано перепитала Ніна.

— Так. Сактинську Мадону, — підкреслено повторив Степан Маркович, певний, що виправляє як слід.

Між ними поволі зав'язалась балачка. Ніна виявляла побільшену витриманість, за якою приховувала все, чого їй бракувало і що мала у зайвині. А Степану Марковичу, либонь, подобалась ця тактовна серйозність і, захочений, він поступовно перейшов на ролю дізнаного оповідача.

III.

Поведінка наших героїв, може, трохи й відмінна, може, місцями занадто відверта, але треба пам'ятати, що: 1) вони в більшій чи меншій мірі дозволили були собі виткнутися з буденних футлярів, 2) вони — люди, цегто найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть, 3) вони — громадяни, що мають право так зватися не лише за республіканським переписом, але й через те, що відіграють в житті республіки не останню роль (звичайно, в міру своїх сил та здібностей).

І хоч лиха доля позначила сутінню ті укисні, покранні, різнокутні квартали, де вчувається особливий нудкуватий запах, але хіба якась геометрична форма обмежує щирість думки, хіба сутінь не може бути тлом, на якому ще яскравіше спалахкують шляхетні поривання, хіба нарешті з ґрунту, що має відтрутний запах, не зростають прекрасні хризантеми?

„Любити людей, щоб і вони тебе любили — тяжко”. Та відомий француз, висловлюючи таку істину, мабуть, зовсім не мав на думці зрікатися любови до людей, бо якраз у цьому „тяжко” вся цінність, вся любов. Чого варта була б любов, позбавлена болю? Яким жалюгідним, нездібним на любов кастратом виглядала б істота, позбавлена здібности на ненависть?

Трудно, трудно не погодитись із відомим французом, трудно не любити людей. Трудно, щоб цей наступний розділ не поглибити, щоб він трохи не різнився від першого, щоб не набрав, можливо, стриманіших, статичніших рис, коли ви ще ближче підходите до людей.

Бо й справді, хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. Якщо вони, крім своїх звичайних зовнішніх ознак, мають цілком оформлені, правильні документи і не позбавлені виборчих прав, цебто, чесні люди, то хіба можна їх не поважати? А якщо, крім ділових розмов і стереотипних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті, на хвилюючі радості й хвилюючі страждання, цебто цікаві люди, то хіба можна обминати їх увагою? Хіба не слід, одсуваючи схематичність, підійти ближче, зазнаномитися краще?

Слід.

Що ж до взаєм...

Ні!

Кому охота вимінювати золото на золото?

* * *

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні.

За два тижні уже втретє приносив Кость привітання од Степана Марковича і раз-у-раз одного й того ж змісту:

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні.

І раз-у-раз Кость передавав ці привітання ніби між іншим, з тією робленою байдужістю, що в ній просвічувало задоволення.

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима і теж ніби між іншим з робленою байдужістю говорила:

— Да?

Тоді мимоволі згадували вечірку і обмінювалися думками щодо її характеру взагалі чи найцікавіших моментів зокрема. Кость похвалював Нінину поведінку та майже екстатично підкреслював, що на людях вона виправдала роллю його дружини з великою гідністю — можливо, краще, ніж інші.

Екстатичність була тут не лише виявленням емоціональних вібрацій, що на них Кость був здібний за своєю натурою, але й певним засобом, логічно розрахованим, на що Кость теж був здібний за своєю натурою. І хоч натура його була досить складна, однак засіб цей був досить простий: Кость хотів, сказавши Ніні ухвальне, приємне слово, прихилити її до себе стільки, щоб їй потім не випадало заглиблюватись згадками аж до самого неприємного фіналу вечірки.

На жаль, цей засіб не завжди виправдував себе, бо, rado сприймаючи Костьову похвалу, Ніна все ж не могла обминути деяких моментів — хоча б натяком.

— Я думаю, Костику, — іноді говорила вона, — що найбільше виправдала свою роль дружини саме тоді, коли... пам'ятаєш?... коли затулила тобі рота хусткою й силоміць одвела на візника. Як ти думаєш, Костику?

Схиляла набік голову й скося, лукавенько мружилась. Кость мовчав.

— Чи, може, ти гадав, що я справді покину тебе й піду сама додому? Не допоможу тобі хоч наполовину додержати твого слова? Допущу, щоб ти засоромив себе вкрай? Наївненький мій хлопчику! Я ж тобі товариш. Я не така... І я — знаєш? — я вже забула, що ти мене лаяв вуличними словами та нахвалявся побити. У тебе ж хворе серце...

— Нінко! — строго озивався Кость і спідтиха, дразливо кидав: — Ну, й сколопендра.

Провину свою він прекрасно відчував, але не хотів, щоб йому про неї нагадували та виносили якогобудь присуда. Адже він, як доросла людина, мав свої усталені погляди й свої цінування вчинків. Мав, звичайно, як доросла людина, і притаманні йому хиби, однак визнавати їх погоджувався лише тоді, коли на хиби ці вказувалося з відтінком неминучости, ба навіть трагічності.

Є люди, що люблять самі собі утворювати ілюзію страждання чи майже страждання. До них почасти належав Кость. Є також люди, що не люблять в інших ті нахили й методи, які їм самим властиві. Відмінність чужої методи їх не зацікавить, бо вони завжди упевнені в особистій перевазі. І до таких людей почасти належав Кость.

Тим то ущипливий тон, що його іноді добирала Ніна, був для Костя найнезноснішим явищем. Певна річ, Кость одбивався тією ж зброєю. Певна річ, у порівнянні з Ніною він володів цією зброєю блискуче і завжди досягав би ра-

зючих наслідків, якби не зраджувало його терпіння. Саме тут трудно було войтуватися з Ніною, саме в таких випадках терпіння їй не бракувало. І, мабуть, тому, що вона була далеко від особистих ілюзій трагічності, що вона зовсім не претендувала на перевагу особистих метод, а просто бачила, що на подібні прояви Кость реагує найсильніше, — мабуть, тому в належних випадках вона охоче до цих метод вдавалася.

Мовчання, що ним взагалі багато перемагають — цей шляхетний засіб боязких людей, — мовчання не завжди могло стати Костеві у пригоді. Не завжди ж можна мовчати, якщо почуваш себе винним. Та й навряд, щоб хтось погодився зарахувати Костя до боязких людей, — принаймні, у межах товариських і хатніх стосунків. Щоправда, мовчання, як засіб, вживалося іноді й Костем, але найчастіше воно було вістуном бурхливого зриву.

Нінко! — це пересторога.

Сколопендра — це покищо віддалений шарварок, коли вчувається перший подув вітру й трепетно вгинаються верховіття.

— Ха-ха-ха! Костику, чого ж ти, дурненький, сердишся? Я ж кажу, що забула вже...

Грайливо заглядала йому в очі, ніжно хляскала по щоці. Порив нишкнув. У хаті прояснювалось.

— Треба, Нінко, розуміти, — зітхав Кость.

Це звучало так щиро і так серйозно, що годі було уникнути уваги й співчуття. Він тільки просив зрозуміти і він запевняв, що слово, якого він не додержав, це — жертва. Може, своєрідна, але мимовільна, тяжка жертва.

— Хіба?

— Та зрозумій же, Нінко, що словами я не розкидаюсь. Значить, було щось більше, важливіше, сильніше, щось таке, перед чим я мусів скласти жертву. Треба ж подумати, треба зрозуміти... Бо про який зрештою сором може йти мова? Перед ким? Перед отим стовпищем забобонів на вечірці? Перед отими невігласами, що не можуть на крихту переступити вузьеньких, притертих, забобонних меж? Перед отими міщанами, що мають сміливість називати себе інтелігентами? Хіба це не обурення? Хіба це не розпач?

Кость зривався, легко й закруглено підносив руку, прискорено ходив по хаті. Обличчя йому відразу мінялося. Уста нервово сіпались. Брови злітали сміливими крильцями. Очі займались завзяттям.

— Обивателі! Патентові обивателі! — вигукував Кость. І все ж таки Ніна ніяк не могла зрозуміти Костя. Його хвилювання, його запальність ніби найпевніше доводили, що він гостро сприймає, щиро обурюється, говорить з глибокого переконання. А безпосередня дійсність ніби доводила якраз протилежне, сумнівне.

Правда, сама Ніна теж сподівалася од вечірки кращого, але хіба можна судити всіх, без винятку? Хіба можна рівняти хоча б Степана Марковича з отим рожевим сусідою, про якого вона Костеві ще не сказала і, мабуть, не скоро скаже? Хіба сам Кость, збираючись на вечірку, не прочитав їй цілої лекції, не попереджав її, що там треба поводитись якнайтактовніше, і хіба він сам, прийшовши чемно, не вийшов галабурно? Хіба він сам не належить до того оточення? Хіба він вперше усіх їх бачить? Хіба...

Чимало можна було нарахувати різних „хіба”. Та щойно пробувала Ніна спиратися на перше-ліпше, як їй закидали, що вона загрузає в дрібницях, за деревами лісу не бачить, не доросла, не скоро зрозуміє.

— А розуміти треба. Треба, моя наївна хохлушечко. Треба розуміти, хоч, може, зараз тобі ще й трудно, — співчував і повчав.

— Не знаю... Може, я й не доросла, може... А тільки у тебе, Костику, хворе серце.

— Серце? Треба, щоб і серце стало забобоном. Тепер треба бути безсердечним, неблаганним, як машина.

— Ну, це вже, Костику... вигадки якісь.

— Ет! Що з тобою говорити.

Безнадійно одмахувався, одвертався, — мовляв, продовжувати розмову недоцільно.

Недоцільність справді була очевидна. Розмова часто виходила плутаною, ще більше утруднюючи можливість зрозуміти Костя.

Не вперше чувала Ніна од нього подібні напади. Вона знала, що його діймає якийсь своєрідний біль, але в той же час вона прекрасно знала, що над ним тяжать небезпечні пристрасті. Яка тут взаємодія, що від чого походить — це її найбільше цікавило, непокоїло, цього вона попри всю свою допитливість ще не могла збагнути.

Бо зрештою не в самій вечірці справа. То нічого, що він напився і мало-мало не присів до карт (яка зрештою дурниця!). То нічого, що лаявся і мало-мало не бився (хіба до зустрічі з Костем вона такого не знавала?). А най-

гірше, найстрашніше в тому, що ці нахили, особливо нахил до карт, дедалі більше й більше виявляли себе, як звичка, як затяжна хвороба.

В житті, у тому нещодавньому важкому минулому, Ніні двічі довелося бути свідком, як один гість, завітавши після невдалої гри, майже на руках у неї прострелив собі голову, а другий... другий вдосвіта кинувся з четвертого поверху, лишивши їй на спогад красномовну записку. Це справило на неї таке різке, незабутнє враження, що відтоді пристрасть до карт їй почала здаватися найгіршим людським лихом. Вона згадувала прострелену голову, згадувала світанкову записку і припускала, що Костя теж може спіткати подібна доля — її рідного, невимовно дорогого Костя. Інколи це здавалося їй просто неминучим. То кому ж, як не їй, стати на сторожі? Кому ж іншому запобігти, захистити, виконати цей складний і великий обов'язок?

Доречні натяки, чи просто нагадування, чи навіть ущипливість — усе це були засоби, що ними вона хотіла, викликаючи Костя на відвертість, в той же час впливати на нього.

А те, що він, прикладом, намагався уникнути згадок за свою поведінку на вечірці, переконувало Ніну, що її засоби досягають мети, що надалі, ближче пізнавши Костя, вона впливатиме ще сильніше.

Вона вірила. Вона була певна, що не поступиться. І в ній зростало заохочення.

Заохочували також, надавали певності в собі усі безпосередні новини останніх часів: вечірка, хоч і не зовсім виправдала сподівання, проте дала наявні докази, що Ніна не буде чужою для нового оточення, а згодом їй, либонь, нетрудно буде дорівнювати кращим із справжніх.

А потім:

„Кланяйтесь нашій симпатичній Мадоні”, — це імпонувало, це справляло чималу приємність.

Така поважна особа, як Степан Маркович, не тільки поставилась до неї гарно, не лише взичила їй на вечірці особистої уваги, але й пам'ятала за неї. Не дарма бо Кость підкреслює, що вона з великою гідністю виповнила роль дружини.

О, звичайно, їй до певної міри прислужилася зовнішність. Та тільки до певної міри, бо все ж таки, на її думку, сама зовнішність дала б незрівняно менше, якщо вона до-

звонила б собі інше поводження. Особливо ж у цьому переконувала тодішня прикінцева бесіда із Степаном Марковичем. На її погляд, ця бесіда, порівнюючи з іншими, не мала жадного більш-менш виразного, натяку на легковажність. Навпаки. Чемно, тепло підійшовши, Степан Маркович потім розповідав такі серйозні та не зовсім зрозумілі речі, що навіть ніяково ставало й мимоволі тоді набігала думка: невже він певен, що його мовчазна слухачка стільки ж розвинена, як і він сам?

А чому б справді не могло скластися у нього подібне враження — хай не в такій, хай у меншій мірі (адже Ніна, здається, не проходила жадним необережним словом).

У всякому разі його пам'ять, його привітання свідчать, що враження склалося непогане, що вона вміє поставити себе, що вона, як захоче, згодом справді буде дорівнювати кращим із справжніх. А тоді, звичайно, і на Костя впливати їй буде легше.

Бігли години, сповнені різних припущень, перевірок та вирішень. Проходили дні, сповнені різних новин, надій і сумнівів, радісних і безрадісних спостережень. Але над усе панувало одне незмінне, непорушне, сильне, як сама спрага до життя, бажання: якнайкраще застосуватись до нової дійсності, якнайліпше виправдати свою роль.

В суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, що були скеровані до тієї ж єдиної мети, вона іноді, полетівши мрійною думкою у майбутнє, раптово кидалась супроть, боязко озиралась на минуле. Тоді здавалося їй, що в її житті стався надто сміливий, майже зухвалий виклик, і тоді бажання її уґрунтуватися в новій дійсності оберталось в якесь дивне, майже тваринне завзяття.

Хай покищо трудно, — підбадьорувала вона себе, — хай не все укладається вдало, хай діймають сумніви й тривоги, хай що завгодно, але треба прикласти всіх зусиль, всіх можливостей, щоб тільки не вертати... Ні-ні! Не вертати на ті колишні... вечірki... вечори... де також бували гості розмаїтих рангів. Ті моторошні гості, потвори із сласними полапками, з відтрутними обличчями. Ті веселощі, ах, ті жорстокі веселощі, де за дзвониками сміху крився біль приниження, за тепленьким словом — клекітна злоба, за кожним граційним рухом — відчай. Ніхто ж ні разу не спитав, чому забрело туди, безпорадне українське дівча, чому така запаморочена голова й таке зневолене серце? Тільки раз дали ступити, підштовхнули, а потім, ухопивши,

закружлявши, переможно понесли з рук до рук... І коли помітила вона, що шпаринка вихідних дверей дедалі вужчає, коли серце розкриває жах, коли вся істота несамовито заверещала: тікати! — ще міцніше став обплутувати слизький, ядушливий кушір, і з трясовини пролунало: куди?

— Ну, звичайно, до суспільної ласки.

Одні на це розперезано сміялися, другі загрожували. Одним було заздро, другим непокійно. Одні бо з корінням угрузли в той ядушливий ґрунт або, прийшовши сюди з недавніх власних добр, таїли в собі потонну ненависть до суспільної ласки, другі трусилися за дорогим товаром або ж боялися викриття своїх потайних злочинів. І всі разом ще однастайніше стискали коло підозрінь, переслідувань, найрозмаїтіших перепон, найрішучіших загроз. Ще трохи — і, втративши останню надію, вона мусіла б скоритися, вона загрузла б назавжди.

Але трапилось несподіване. Трапилось навесні, у великому сусідньому місті, коли з'явилась перша людина, що співчутливо, уважно спитала: хто, звідки й чому?

Перша, якій вона розповіла всю правду, і, розповівши, чомусь відчула нараз незнане полегшення й незнану досі особливу прихильність до цієї людини.

Потім вона вже не хотіла домислюватись, чи справді серйозно ставиться невідомий, не хотіла перевіряти, бо... бо ще жадної весни не пахли так квіти, не пливли хмаринки так струнко, не заспівувались так солодко по садах солов'ї. І жадна ще людина не мала таких ніжних рук, не говорила таких гарних слів, не збуджувала такого трепету. Все це було вперше, було зовсім нове, свіже, негадане, прекрасне. І це був Кость.

А коли їй сказали про спільне життя та краще майбутнє, вона ніяк не могла наважитись, вона заплакала.

— Ти будеш мені в житті помічником, — сказав тоді Кость.

— Я буду тобі відданим другом, — побожилася Ніна. Він тоді поклав їй руку на плече й додав:

— Цієї ночі я беру на себе великий, почесний обов'язок людини. З цієї ночі оця гарна жінка не понесе вже себе на вівтар жаденного Ваала.

Так досить просто й досить велично поєднали вони свою путь.

Місто, де сталася зустріч, було тепер Ніні лише спогадом: Кость одразу ж вирішив покинути його, пояснивши

це службовими інтересами. Але, як спогад, разом із містом, разом із зустріччю вихоплювалось у Ніни в пам'яті тамтешнє, хоч і недовге, проте жорстоке минуле. Часами вона сама себе перепитувала: невже було? — і, поспішно тікаючи од цих згадок, намагалася ще глибше поринути в гушавину нової дійсності. Мов утоплий, якому пощастило вхопитися за опасенний байдак, вона тепер скупчила всі здібності, всі сили, щоб надійно примоститися на байдакові та скерувати його якнайкраще.

Пливли дні, і плив, хитаючись, натрапляючи на мілизни, тремтячи на глибинах, а все ж таки дедалі певніше й сміливіше плив її байдак.

У суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, у постійних турботах та запобіганнях, щоб закріпити своє місце й зручніше обминати чи розбивати перепони, вона, захоплюючись, не помічала, що інколи починає навіть ухилитися в ту чи іншу скрайність. Часами вона доходила вузеньких меж хатньої дбайливості, часами впадала ажень у наївність, що декого, простішого, зворушила б, а в Костя здебільшого викликала іронічну усмішку.

— Ти взялася обшивати сусідів? Ах, який пасаж! Слід було б машинку тобі...

Вона в таких випадках напівздивовано, напівдокірливо поглядала на Костя і, перемагаючи нерішучість, признавалася, що дуже хотіла б хоч трохи позбавитись неприємного відчуття нахлібника та й не заперечувала б щодо придбання машинки.

— Ха-ха! Слово чести, якийнебудь Данилюк позаздрив би мені. Прекрасна ж ілюстрація до банальної тези: хто не працює — той не їсть!

І трудно було їй збагнути, чи жартує Кость лише заради жарту, чи, жартуючи, хоче сказати щось інше. Натяки на Данилюка були їй не зовсім зрозумілі. Данилюка вона, на жаль, не знала, пам'ятала тільки випадок з листом на вечірці і пам'ятала тодішні немов би упереджені Костьові вихвати. А коли пробувала розпитати, Кость також немов би упереджено одмахувався. Проте (мабуть, набігла добра хвилинка) він сам якось пообіцяв, що допоможе їй придбати „докотливу обивательську радість” (його дословний вираз).

— Тільки, ради Бога, щоб не було на вікнах мережаних фіраночок, а на дверях вивіски: модістка така то.

Ніна й тут не зовсім розуміла, що поганого в такій вивісці, але не допитувалась і охоче запевняла, що ні фіраночок, ні вивіски не буде.

На Костеві обіцянки вона тут особливо не покладалася. Покладалася перш за все на себе. До того ж недавнє минуле, лишивши їй чималий досвід, лишило водночас і приховане, невитравне відчуття тривоги за наступний день. У минулому ця тривога, звичайно, була сильніша, у минулому Ніна, як і більшість її подруг, потайки тикала по куточках вузлика „про чорну годину”. Але й нова дійсність не могла ще позбавити її цього несвідомого страху, ще й тепер спокволу тяжив над нею цей нахил і, обмірковуючи всі способи, вона й тепер поставила їй одній відому карнавку, до якої, уриваючи де тільки можна, бережно складала копійчаний скарб. „Про чорний день” — втішала вона себе й іноді малювала в уяві той цікавий момент, коли вперше одчинить і вперше покаже Костеві. Кость, мабуть, іронічно посміхнеться, можливо, похмурніє, в усякому разі не промине, щоб не сказати:

— Обиват... — а вона йому на півслові затулить уста.

Буде здивований, дорогий її хлопчик, буде вражений. Та не розгнівається. Хоча напевне за такої нагоди кине кілька лайливих слів на адресу того ж таки обивательства або знову згадає за „хахлушечку”. О, ці ще лайки, ці незрозумілі вичитування... Ця неприємна, незрозуміла прогалина у взаєминах. Бо що ж тут такого, що вона „хахлушечка?..” Хіба це погано? Бо що таке нарешті оце обивательство, сповнене Костевого призи́рства? Де починаються і де кінчаються його межі? Як його обминути? Як тут домислитись, як угадати? А він не давав точних визначень і не любив, коли його перепитували. Він здебільшого говорив уривками, поспіхом, не завжди кінчаючи, не завжди відповідаючи.

Одного разу, прийшовши в поганому настрої і почувши од Ніни якесь буденне, хоча досталь необхідне зауваження, він несподівано сказав:

— Я боюсь, що ти мене зрадиш. Не як самка, ні, а як товариш. І не з якоїсь там злої волі, ні, а просто... ну, спокусять тебе дешевенькі принади обивательського щастя, втягнешся, вгрузнеш, станеш такою ж, як і тисячі інших. І вже на сміливий, рішучий крок не вистачить тобі волі. А людина, якщо вона справді людина, вона мусить знати собі ціну, не розмінюватись, мусить бути гордою.

Особливо тепер, коли... Ах, та що там говорити! По вулицях ходить людський відчай, а ми тут сюсюкаємо про якісь чайні ложечки...

Ніна губилась: ну, як його домислитись, як угадати? А домислитись треба, конче треба. Бо ж саме тут, у взаєминах із Костем, полягало основне, найістотніше, од чого в найбільшій мірі залежали її успіх чи невдача, залежало майбутнє. Саме тут — вона знала — не можна дозволяти якихбудь прогалин, недомовок, сумнівних місць. Все треба вияснити, зважити, погодити, унормувати.

Єдине, чим вона себе покищо заспокоювала і виправдувала, це — порівнюючи коротким часом їхнього спільного шляху. Адже сім місяців термін досить малий, щоб вивчити людину, та ще таку складну, своєрідну, як Кость.

Вона й досі не знала навіть більш-менш докладно, хто він. Розпитувала, та, мабуть, не дуже Кость полюбляв подібні теми. Дещо, правда, довідалась стороною, випадково, переважно од Мішеля. Од розмов же із самим Костем покищо лишалася досить скупенька узагальнена картина: кілька пригод з його часів гімназійських та студентських, кілька випадків, позначених сміливістю, з часів імперіялістичних бойовиськ, кілька моментів з життєвих змагань, позначених труднощами, хитрощами, поразками й перемогами.

Але й за цими поверховими відомостями у неї склалося враження, що Кость встиг зазнати чималої життєвої школи. А потім, як здавалося їй, він же розумніший за багатьох, він чесніший, він не подібний на інших. Еге ж! Хіба не має він рації, коли часто говорить, що люди самі собі створили тюрму із забобонів, що, прикладом, хтось інший, вважаючи себе за порядну людину, ніколи не наважився б поєднати своє життя з такою жінкою, як Ніна.

Правду каже Кость. І якщо він обурюється, якщо лається, то, звичайно, теж має підстави. Якраз тут, мабуть, і криється його своєрідний біль, що впливає на ті небезпечні пристрасті. Якраз тут — здавалося їй — найважливіше, найвразливіше місце, що в нього конче треба прозирнути й вивчити, але підходити треба з подвоєною обережністю, з легесеньким, ледве помітним дотиком.

І, завжуючи всі можливості, перевіряючи себе, вона сподівалась, що їй вистачить належного уміння. Вона почувала б себе ще певнішою, якби не доводилося їй раз-у-раз оглядатись і на себе особисто. Раптова зміна, що трапилась

в її житті, поставила й перед нею особисто низку рішучих вимог, а минуле, хоч і ненавидне, ще подекуди силоміць тяжило над нею, ще лишало багато непомітних, тоненьких, але учепистих корінців. Дещо вона викривала свідомістю, дещо відчувала інстинктивно. І теж сподівалась, що їй вистачить належної волі.

Та які б ускладнення й перепони не траплялися, які б труднощі не виникали, вона вірила, що жадною силою не віддасть того спасеного захисту, де вперше перестала бути річчю й стала людиною, вірила, що, кінець-кінцем, виправдає свою роллю й досягне своєї мети.

Так майже непомітно хвиля за хвилею пробігали дні, і плив, гойдаючись на хвилях, тремітно занурюючись або ж вихоплюючись на гребінях, — плив, пов'язаний надіями і готовий до злигоднів, їхній байдак.

Щось на третьому тижні після вечірки випало Ніні заглянути до установи. У Ніни завжди таїлася неприязнь до всяких установ, що віддалено нагадували раніше відомі їй канцелярії міліції, і вона довгий час не наважувалась одчинити дверей.

Була саме полуденна перерва, і, коли вона увійшла до передпокою, відразу ж натрапила на одного з недавніх вечіркових гостей, що поспішав кудись із порожньою склянкою. Помітивши Ніну, знайомий чемно уклонився, чемно попросив заждати і взявся покликати Костя.

Глухе упередження, з яким Ніна переступала цей поріг, далі-подалі почало танути. Небавом нагодився і Степан Маркович.

— Наша Мадона? Та чого ви тут сидите? Будь ласка, до мого кабінету. Будь ласка, — гостинно, обома руками вказав дорогу й засіяв у радісній, златавій усмішці.

Степан Маркович був такий же люб'язний, як і підчас розмови на вечірці. Ніна виявляла таку ж, як і тоді, витриманість. А Кость — тут Ніна помітила щось нового — Кость, хоча ніби й додержував особистої гідності, проте здавався трошки розгубленим, занадто службовцем, занадто підданим, занадто запобігливим перед Степаном Марковичем, неподібним до того Костя, що його вона звикла бачити десь інде на людях чи вдома.

Розмова переважно точилася біля буденних дрібниць, і Степан Маркович, не звертаючи уваги на дзвінкові трелі, що сповіщали кінець трудового перепочинку, злагідно

й влучно нанизував ці дрібнички, аби лише затягти бесіду. Заохочено перепитував, заохочено сам розповідав.

— Да! А ви знаєте? — згадав він раптово з чималим піднесенням, — знаєте, що цими днями приїздить Істоміна-Чарская? Ах, яка артистка, який талант! Премієрою піде „Шальная девочка”. Ви, Конstantине Львовичу, знаєте цю п'єсу? А Істоміну-Чарскую бачили?

Він випустив гостей з кабінету лише тоді, коли достала розповів за п'єсу та за артистку й коли переконав, що російський театр незрівняно кращий за український (так ніби Істоміна мала право й могла цей театр репрезентувати) і що з усіх міркувань конче треба відвідати прем'єру.

Вийшовши з установи, Ніна через кілька кроків похопилася на думці, що майже беззвучно повторює один і той самий речитатив улюбленої пісеньки. Їй було легко, було добре. Нашвидку поновила в пам'яті допірішню візиту, і ще далі відсунулось, сливе зовсім зникло її упередження до установи. Тільки тепер мимоволі поставало запитання: чим же пояснити постійні Костеві невдоволення та нарікання, як і цю нещодавню відмінну його поведінку? З одного боку — ніби тактовні, гарні, справжні люди, з другого — на адресу цих людей різні ущипливі Костеві напади, різні обвинувачення. Звичайно, погані серед них теж мусять бути, погані скрізь мусять бути, але...

Дома, коли вернувся Кость, вона обережно натякнула на ту його неподібність, що спостерегла підчас розмови в кабінеті. Він був насторожився, потім, подумавши, сказав:

— Да, обставини прокляті. Знаєш, з вовками жити... Ех, якби мені крила! Якби мені, Нінко, крила!

Схопився, заклав руки в кишені, заходив по кімнаті, від часу до часу механічно зупиняючись перед вікнами й поглядаючи з виразом напруженої задуми. Згодом сперся на підвіконня і вже не одходив. А Ніна почула знайомий, зажурний мотив:

Чому я не сокіл?

Чому не літаю?

Хотіла наблизитись, покласти руку на плече, втішити, та передумала. Краще тоді, як напливуть сутінки. Тоді Кость полюбляв сидіти вкупі з нею на канапці і тихим, напричуд ніжним голосом розповідати таке, чого за інших обставин ніколи, мабуть, не сказав би. Це траплялося не часто, і це він називав „сумернічати”.

„Сумернічали” й сьогодні, — Ніна завчасу вгадала, що настрій до цього схиляється. Звірятком тулилася до його колін, а він гладив їй голову й говорив, що дійсність гнітить його, що життя стає одноманітно-суворе, а тому ще частіше й нестримніше прокидається у нього бажання іншої дійсності, ще сильніше хочеться зазнати гарного життя.

Він цього вечора поринав спогадами у дитинство, у ті часи, коли все здавалося райдужним і дивно хвилював Андерсен, а потім перелітав спогадами в юність, у ті часи, коли звідусіль посміхалося життя, і душа виспівувала чудесні рулади з Бальмонта, Северяніна, Ахматової й інших подібних.

Гладив її голову, а Ніна, прислухаючись, летючи за ним думкою, хвилинами теж бачила перед собою давні, безповоротні дні, тільки не могла пригадати Андерсена, і бачила юність, тільки не могла пригадати подібних опівів душі. Проте обох опановував легенький сум, обоє на цей час відчували якесь особливе споріднення й зітхали.

— Да, Нінусь... І от уяви собі... Я ж не хлопчик і не ре-негат. Я ж інтелігентна, культурна людина. Я ж розумію революцію, люблю її. Сам потерпав, сам зазнавав... І от, коли я думаю за те... передреволюційне, те... Слово чести, було в ньому дещо істове гарне, було якраз те, чого тепер дуже бракує. Було... ну, якби сказати, більше душі було. Ти мене розумієш? Душі! А тепер — геть душу! А тепер спробуй тільки натякнути на душу — засміють.

Цього вечора Кость, мабуть, розповів би їй багато нового, цікавого, якби раптово не постукали в двері й не перервали їхньої інтимної бесіди.

Прийшов Мішель, приятель Костів. Хоч і невчасно він нагодився, але обминути Мішеля гостинністю ніяк не випадало: крім давнього знайомства з Костем, давнього приятелювання, він ще й недавно, після приїзду Костя до цього міста, допоміг йому влаштуватися на посаді. Як відомо, таких людей скрізь і завжди надто цінують, таким людям завжди забезпечено найкращу зустріч.

Мішель супроти звичай прийшов без дружини. Помітивши ще з порогу здивовані, запитливі погляди хаздів, він передав вітання од неї і, немов вибачаючись, повідомив, що в дружини його черговий приступ мігрени, і що дружина його, як взагалі більшість жінок, не хоче слухатись, не хоче лікуватись, марудиться, капризує.

Останнє, що правда, сказано було науверти, манівцями, проте кожний сторонній одразу ж догадався б і пройнявся б увагою до злегка похилої, худої, з сірим обличчям постаті Мішеля.

А якби цьому сторонньому пощастило ближче пізнати їхнє подружжя, якби йому відомо було, що Мішель дуже любить свою дружину, що дружина Мішелева походить із дуже шляхетної сім'ї, має природжені вишукані смаки, захоплюється екзотичними шовками й побивається за всім, що є пікантного, веселого, і що Мішель через це іноді одверто благає рулеточного Бога послати йому своє благословення, — якби він усе це знав, то, безперечно, пройнявся б до Мішеля не тільки увагою, але й співчуттям.

— Сідай, Мішель!

— Сідайте, Михайле Михайловичу!

Ніна трошки згодом взяла примуса й намірилась до передпокою.

— Ніно Сергієвно, та покиньте ви... Я все одно скоро піду, — спробував Мішель запротестувати.

— Ну, колего, що ти справді? — ретельно вмішався Кость, — не встиг порога переступити і вже... Посилимо, побалакаємо. Я дуже радий! Я...

— І я радий, — але усмішка Мішелева не могла перебороти сумнівного виразу, що приховувався в його очах.

— Ти, Мішель, ніби нездоровий? Чи втома, чи якись неприємності?

Мішель: Ні, так, знаєш... взагалі...

Кость (злегка хлопнувши гостя по плечу): Не можна піддаватись. Я тебе, певне, розумію, але таким, як ми... Пам'ятаєш, друже, окопи? Перемишль! Таким, як ми, піддаватись не можна.

Мішель: Та я, їй-бо, нічого... Так, знаєш, взагалі...

Кость: Я розумію (трохи знизивши тон, тепло, щирісердо), я розумію, що добре було б від цього „взагалі“ майнути кудись на безлюдний острів. Стати напівдикуном і не бачити ні одної радянської фізіономії... Хоч на день-два. Або ж... кудись у благословенну країну, щоб бачити сотні, тисячі фізіономій, тільки справжніх, людських, де в очах і розум і душа. Культурних фізіономій, європейських! Чи ж не так? Добре було б: Ніцца, Монте-Карло або сліпуча заля, музика на хорах, конфеті, серпантин, або... І не сидіти над склянкою радянського чаю, а так десь у кафе чи ревю — желех іскристого, запашна гавана, квіти,

ефемерна гірлянда чарівниць... Ех, колего, я тебе розумію! Оце ми недавненько з Ніною якраз говорили...

Мішель (легеньким відрухом перебивши Костя): Твоїми устами, Конstantинe Львовичу... Але біда, що мрії лишаються мріями. Навіть гірше, бо як замрієш іноді, а потім як глянеш кругом — так тобі настрої на цілий день і пропав. Де вже там думати про якусь особливу приємність, коли з усіх боків...

Кость: Що?

Мішель: Та хіба сам не знаєш? Чи мало всякого? От хоч би й зараз, ідучи до тебе... (раптом безнадійно махнув рукою), але не варто... Все одно нічого нового, нічого приємного.

Кость (підсовуючись, зацікавлено): Ні, ні, говори. В чому річ?

Мішель: Річ, по суті, проста, як і все в наші дні. Річ така: Семена Філятовича, замзава торгвідділу шкіротресту — ти його, здається, знаєш? — та ще двох інкасаторів зняли вчора з посади за недбайливе ставлення до... українізації.

Кость (звів брови, потім розгадливо): Да-а-а...

Мішель: Ну, от взяти хоча б цей факт. Яка ж поетична Ніна встоїть перед такою неумолимою житейською прозою? В яку благословенну країну може зараз полетіти моя думка, коли моя думка... коли я, наприклад, і сам не певен... Чорт зна що! Здається, така чепуха, а впливає. Да, да... Я, розумієш, перестаю почувати себе чоловіком! Мене позбавляють достоїнства чоловіка! Мене чуть-чуть не беруть за вухо, як приготовішку. Чорт зна! Та хіба ж я для того в університеті вчився?

Кость: Ну, тут трудно... Нічого не зробиш. Процес...

Мішель (перебиваючи): Процес! Процес! Український, пролетарський процес! Ха! Але помилуйте мою душу! Я ж сам чернігівський, у мене ж прадіди — козаки! Я й не заперечую. Я погоден признати мову. Но, помилуйте, не в такій же мірі, не в такому ж виді. „Кобзар” — це я розумію. Але якийсь плутаний галицько-польський діалект оцих наших радянських українців, видуманий якимсь фантазбором? Ні! Це вже, знаєте... Тоді вже, знаєте, я краще вивчу французький чи англійський. По крайній мірі, річ певна, приємна.

Кость: Ну, да. Щодо самої мови, тут дійсно... тут можна погодитись. Я й сам так думаю. Я й сам її погано

знаю... хе-хе... тому й завів собі дружину-хахлушечку... Еге ж! Вона мене й виручить, коли треба буде. А впрочем, щодо мови, то потрібна ж вона, ота мова, тільки на службі. Та й то як коли...

Мішель (хвилюється, знову перебиває): Значить, не можна трібувати в такій мірі, як трібують. Значить, необхідний другий підхід. В сільських районах — будь ласка. А в городі — тут уже pardon... Треба з розбором.

Кость (не витримав, посміхнувся): Вибач, Мішель, але мене дивує. Ти в такому ажіотажі, так говориш про це, ніби сьогодні вперше оце все почув та побачив, ніби справді надаєш цьому серйозної ваги. Все це чепуха!

Мішель (тремтючими руками протирає пенсне і, підставляючи скельця на світло, примружено додивляється): Не вперше, конечно, побачив, но іноді, знаєш, невольно прорве. Потрібне зверх... зверхтерпіння.

Кость: Е, друже, не можна так піддаватись. А справа, звичайно, тут полягає не в мові, а в іншому, більшому. Справа якраз у тому „взагалі”, що кілька разів злетіло з твоїх уст. Справа — у всій системі.

Мішель: Якій системі?

Кость: Державній.

(Ніна що досі в передпокої вовтузилась із примусом, починає готувати до столу, уважно прислухається, але недомисленість, явлена на її обличчі, свідчить, що Ніна не може впіймати основну нитку розмови. Кость робить їй знек бровою. Ніна ставить карафку з ніжно-зеленим питвом).

Мішель: Системі, кажеш? Но це питання дуже сложене.

Кость: От іменно, у цьому й вся заковика. Хоча, по моему, це питання зовсім не таке сложене, як його сложенним зробили.

Ніна: Прошу (підсовує полумиска гостеві). Поки чай закипить, прошу, Михайле Михайловичу.

Кость (наливає Мішелеві й собі): За твоє, колего! Ти розумієш, колего, в чому власне трагедія? Трагедія в тому, що такі, як ми, хоч-не-хоч, а не можуть бути байдужими. Ми ще не засохли і хочемо чи не хочемо, а мусимо реагувати. Добре якомусь там робітникові чи селянинові — у них психічна структура проста, вони звикли, як то кажуть, рубати з плеча. А ми, інтелігенція, справжня інтелігенція старо-руського корня, ми люди тоншої, складнішої психіч-

ної структури. Нам важче. О, нам незрівняно важче! Ти тільки подумай, яка убивча іронія! Ті, що вимріяли революцію, що по суті давали натхнення революції, тепер здебільшого розчаровані, розгублені, стомлені. Так, так!.. „І я сжег всё, чему поклонялся, поклонился всему, что сжигал” (знову наливає Мішелеві й собі). Будьмо, колего! Так, так... Одна частина нашої, іменно нашої інтелігенції давно вже схилила прапора передової людини, а друга поступово схиляє, примирюється, вважає, що так і мусить бути, що це неминуче і — о, *tempora!* — не помічає, що зовсім тратить гідність людини, що обертається просто в технічне знаряддя, в буденний примітив, у вічного фахівця. От взяти хоча б Степана Марковича. Людина він, безперечно, культурна, бувала, яка могла б щось... А проте засихає, безнадійно засихає...

Мішель (ухвально киває головою): Правильно, правильно. Сам засихає та ще й других сушить, ще й другим кілочки в колеса...

Ніна (вперше почувши од Костя більш-менш послідовний виклад думок, слухає надзвичайно уважно, сидить нерухомо).

Кость: Ну, да. Я про це й кажу. Ось тут найбільше виявляється система. Людини нема — є автомат. Все обернути в машину. Геть душу! Уперто культивується огрубільність, насаджуються спрощену психіку, викохується дикунські смаки. А хіба ж за це боролись? Кому це потрібно? Може, тому робітникові, може, селянинові? А спробуй десь одвертіше про це сказати?..

Мішель (заздалегідь погоджуючись, безнадійно махнув рукою).

Кость: Економіка — економікою, але ігнорувати надбудову, ігнорувати етику, естетику, мораль... Це вже, знаєш... А потім — куди не повернешся, одне й те саме: буття опріділює свідомість. Вибачте, не завжди! Дуже часто буває навпаки, і я берусь хоч кому це доказати.

Мішель: Правильно, правильно.

Кость: Будьмо! (чокаються). Якось мав я розмову з Данилюком. От хоч би наш Данилюк. Пам'ятаєш, він на іменини прислав записку, що, на жаль, не може прийти? Ха! А я певен, що він міг. Міг, тільки не хотів. Могли ж інші, теж з партійними квитками...

Мішель (перебиває): Яку, ти кажеш, мав з ним розмову?

Кость: Розмову про це саме: геть душу! Про зріст обивательства. Ці-і-і-кава розмова... Він погодився, що обивательство справді зростає. Тільки, уяви собі, з усіх його мотивацій виходило так, ніби найпевнішим провідником обивательства мають бути мої погляди. Мої погляди! От комедія! Ти можеш собі уявити? Мої погляди — провідник обивательства! Ця людина зовсім інакше, особливо, абсурдно розуміє обивательство. А через що? А знову ж таки через те, що вона йде від чистого інтелекту, від примітивного культу буття. Серце ж у нього на третьому, якщо не на четвертому пляні. Але в такому разі дозвольте поважати не тільки Маркса чи Енгельса. Дозвольте поважати... ну, хоч би й Ніцше. Правда ж?

Мішель: Правда!

Кость (закруглено підвівши руку): Іще характерна риса! Говорив Данилюк так переконано, ніби інакше й бути не може. Якась сліпа упевненість, тупа незаперечливість! Іменно сліпа й тупа, бо людина не хоче тверезо, безсторонньо глянути на речі. Та що там довго говорити! От я, Кость Гулавський, я можу сьогодні взятися і так вивчити політграмоту, що завтра цією самою зброєю не одного Данилюка побиватиму. Серіозно! А от чи спроможеться хахол-Данилюк на ті великі поривання, на ті тонкі душевні прояви, на які здібний я, Кость Гулавський? А? Отже, судіть сами, де ліпший ґрунт для обивательства.

Мішель (роздумливо): Н-да-а... діла, діла...

Ніна (стрепенувшись): Михайле Михайловичу, їжте, будь ласка. Їжте, а то ви...

Мішель: Дякую. Не турбуйтеся, Ніно Сергіївно, я ж не голодний... Тільки чому це ви з нами не пригубите? Нехорошо, Ніно Сергіївно.

(Тут Ніна висловлює жаль, що нема Мішелевої дружини, і знову мимохить перепитує за її здоров'я. Потім готує чай. В сусідній квартирі хтось бере на піяніні кілька нерівних акордів, і в кімнату долітає лірично-романтична мелодія з пісеньок Вертінського).

Кость (тоном, що не може викликати сумнівів): Да, колего, так ось в чому полягає вся справа. Ось звідки й вся система. Ха-ха! Бідака Діоген серед шляхетних греків з ліхтарем шукав людину. О, Діогене, коли б ти з'явився тепер...

Мішель (на очі йому лягла прозора поволока, очі

вже звузились, солодко притьмарились): Ага, коли б з'явився тепер... Ха-ха-ха! Уявляю, коли б з'явився Діоген!..

Кость (зневажливо хитнувши головою на чиюсь невідому адресу): А він мені ще каже: паразитизм духу.

Мішель: Хто?

Кость: Та він же, Данилюк. Ех, голубчику, чи тобі про дух говорити? Тобі, полтавська галушко? Чи одважишся ти, прикладом, на величний, шляхетний крок, якщо покличе твоє „я“, але не покличе статут? Чи можеш ти, прикладом, за красиве слово піти на ешафот? Чи можеш ти зрозуміти радість скорбної молитви перед тим, що вимагає такої молитви? Воістину: „не дано понять Голгофи тайної, безкрестной“. Та ні, покинь, Мішель, ще по одній вип'ємо.

Мішель (погодившись): Ти, Костя, прекрасно аналізуєш. У тебе, брат, прозорливість...

Кость (застережливо, з усмішкою): Без компліментів, колего, без компліментів.

Мішель: Ні, серіозно. Без всяких компліментів. Прозорливість, розмах, уміння ув'язати...

Кость (гордовито-задоволено): Без компліментів. А от, коли я був студентом... Чи я тобі вже розказував? Не пам'ятаєш? Ех!...

(Тут Кость, захопившись, збиваючись трохи на датах і трохи плутаючи наймення, розповів довгу історію про те, як він ще юнаком прилучився був до однієї з революційних організацій, як старанно допомагав готувати революцію, як їхня група „ходила в народ“, які гарні, милі, великодушні люди були в них, що навіть повій брали собі за жінок, які були величні гасла, що проймали душу навіть карного елемента, які прекрасні поривання, які сподівання...).

Кость (кінчаючи): Да-а... Дела мінувальних днів. А тепер? (запитливо глянув на Мішеля).

Мішель: Що ж тепер? Весь мір разрушім... Хе-хе...

Кость: То нічого, що разрушім. А коли ж новий построи́м?

Мішель: Хе-хе... За цим треба звернутися до оракула.

Ніна (підсовуючи гостеві другу склянку чаю): До оракула, кажете? Навіщо вам, Михайле Михайловичу? Як вам треба буде, приходьте (жартівливо, пошепки), я вам на картах поворожу.

Мішель: А ви вмієте? Серіозно? А може б зараз погадали?

Ніна: Ні, колись іншим разом.

Мішель: Та то довга історія. Краще зараз.

Кость (прискорено): Ах, так! Ніно, дай справді карти (до Мішеля), може, закладемо одну?

Мішель: Пас!

Кость: Віст.

Мішель (рішуче): Пас! Пізно вже.

Кость: Чому? Одну ж тільки. Не довго. Та й взагалі чого тобі поспішати? Ще ж рано.

Мішель (подивився на годинника): Поспішати, правда, нічого, але... (хитренько-звуженим оком скинув на Костя). Але не стоїть.

Кость (ніби зрозумівши, хвилинку подумав і з меншою ретельністю): А, по-моєму, стоїть.

Ніна (теж ніби обох зрозумівши, притьмом, заохочуюче): Стоїть! Стоїть! Давайте! А я вам допомагатиму.

Кость (обдумуючи щось, вагаючись): Ну, ти надопмагаєш. (До Мішеля). Так як, колего? А?

Мішель (забарабанив пальцями по столі).

Кость (також забарабанив пальцями по столі).

Ніна (насторожено глянула на обох і взялася прибирати зі столу, готуючи місце для гри).

Проте грати Мішель odmовився. Натомість ловкенько підкинув талію і, щоб розвіяти чудну незручність, почав Ніні показувати на картах цікавого „фокуса”.

Тимчасом Кость, погодившись, очевидно, з імкливістю Мішеля, знову вернув до недавньої теми і пробував уже зробити загальні висновки. Він пробував довести, що справа, зрештою, не безнадійна, що якраз буття, на його думку, дає право сподіватися кращого.

Він переконував, що та група інтелігенції, до якої вони з Мішелем належать, безперечно, являє собою найкультурнішу революційну верству і не мусить бути пасивною. Вона мусить змагатися з усією темною спадщиною минулих віків, що з нею вона, мовляв, іще на гімназіяльній лаві почала змагання. З другого ж боку, вона, ця група, йдучи за принципом найтіснішого братерства слов'ян, мусить якраз тепер всіма мірами обстоювати свої переконання перед навалюю новою загрозою: поділу слов'ян та „двотравлювання душі”. Завдання, за його словами, хоч покищо непомітні, але почесні, великі й напевно будуть відзначені в історії.

— Скрізь, де тільки можна прищепити наше здорове,

прекрасне, скрізь ми повинні шукати й прищеплювати. Ми повинні...

Кость підвів був руку, підшукуючи потрібного вислову, але Ніна знеобачка перебила його тихеньким запитанням до гостя:

— А ви, Михайле Михайловичу, збираєтесь у неділю на Істоміну-Чарскую?

— Хіба що?

— „Шальная девчонка”. Тільки дві гастролі. Ми йдемо.

О, це ікаво... І я піду. Аякже, піду.

Мішель розгублено повернувся до Костя, ніби запитуючи, чого саме той не договорив, і зрозумів, що Кость договориювати вже не буде.

— Ну, мені, здається, пора.

Встав, обсмикнув піджака.

Його просили заждати, особливо Ніна. Він подякував, одмовився.

Тоді Кость, прислугуюючи приятелеві, зодягнувся й сам.

— Проведу тебе трохи, — сказав він, — та й дорогою ще побалакаємо.

Ніна, силкуючись перебороти непокій, що нагло опанував її, перебігла поглядом по обох постатях. У свідомості спанхнув тривожний здогад. Завагалася. Слова завмерли на вустах. І майже не пам'ятала, як вийшли гість і Кость, як сталося, що дзенькнув замок.

Та не встигли на коридорі вщухнути кроки, як вона знову одчинила двері й кинула:

— Кость! На хвилинку!

Кость повернув з обличчям заклопотано-здивованим:

— Що таке?

— Костику, я знаю, при тобі є гроші. Віддай мені! Чуєш? Не бери з собою!

— Ах, покинь!...

— Віддай, я тебе прошу.

— А я тобі кажу, що я грати не буду. Чому ти?

— А я тобі кажу: віддай.

— Нінко! — загрозливо кивнув пальцем, рішуче крутнувся, пішов геть.

— Чуєш? — ще раз крикнула навздогін, та він не оглянувся.

Навздогін йому сердито грюкнули двері.

В кімнаті, стуливши кілька кроків од порогу, Ніна зупинилася: натрапила поглядом на великий полумисок, що після вечері спохватом був приткнутий біля шафи, приткнутий надто незручно — щохвилини міг упасти й розбитися. Але вона, пильно дивлячись на цей полумисок, все ж таки не підходила, не пробувала переставити на краще місце. Думка бігла за Костем. Чи справді той момент ніяковости за столом, той натяк із картами був не випадковий? Чи справді Кость наважиться грати? Бо чому ж не послухав, не лишив грошей? Чому взявся проводити? Якби когось іншого, але Мішеля... та ще й напідпитку. Одного разу вже так було, майже так — прийшов Кость без копійочки. Невже й тепер? Невже?

Зі столу заряботіли розсипані, забуті карти, наче посміхнулися.

Вхопити б їх, пошматувати! Та чомусь несподівано опинився в руках полумисок, і вона брязнула ним об підлогу. Черепочки підскочили, немов гумові, і болісно зойкнули на всю хату.

Лише після цього Ніні стало легше. Ніна запалила цигарку та, ніби з викликом, ніби комусь наперекір, хутко й недбайливо сіла на канапу.

Зростав жаль до себе. Зростав біль до Костя. Настирливий клубок ковзався в горлі і, щоб перемогти його, Ніна часто затягувалась димом. Врешті, не одкриваючи уст, спідтиха почала наспівувати знайому мелодію про нічний Марсель.

Але над усе, як найбільша загроза, непоборно здійснювалася Костева пристрасть до карт.

Правда, після сьогоднішніх розмов Ніні дещо стало ясніше. Тепер вона впіймала деякі кінці, що були зв'язані з його постійними настроями обурень та заперечень. Тепер вона краще розуміла деякі Костеві вчинки — здавалося їй, наближалась у своїй допитливості до самих джерел.

А потім — здавалося їй — все ж таки в їхніх взаєминах дедалі більше помічається її особистий вплив на Костя. Кость, прикладом, вже не наважується відверто сказати, що гратиме, як сказав би це ще недавно. Він тепер приховується, він відчуває якусь незручність, залежність.

А може, й не гратиме? Може, це її зайва причіпка?

Замружилась, полегшено зітхнула.

І наспіла їй раптова згадка про хвилюючу, радісну таємницю, особливу таємницю, що до пори та часу тільки їй

одній мусіла бути відома і що, без сумніву, в рішучий спосіб мусіла потім вплинути на Костя: вже другий тиждень, як Ніна відчула себе матір'ю.

III.

Цей другий розділ, поза всім, міг би бути й трохи коротший, якщо ставитись до героїв з меншою увагою, якщо, прикладом, викреслити деякі пояснення деяких вчинків.

Та в лябораторії, досліджуючи зірвану квіточку, вирішено обмежень таких не вживати, бо мова мовиться за живих людей. Хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. І якщо, крім ділових розмов та механічних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті (незалежно від характеру пристрастів), на радісну схвильованість і хвилюючі вболівання, то хіба слід заперечувати бажання більшої ясності й можливості ширшого викладу?

Наступний третій розділ — розділ останній: Але, між іншим, як досі, не показано товариша Данилюка, так і надалі його показано не буде. О, звичайно, цим порушено композиційний канон. Це трапилось, мабуть, тому, що сувій життя, з якого всім доводиться читати, не завжди укладається в канонізовані рямці і теоретичний конструктивізм не завжди є надійною підпорою для біомеханічних проявів наших буднів.

— А все ж таки? Докладніше.

Та хіба йому місце серед наших героїв?

Хіба він із самого початку не одмовився брати безпосередню участь?

Хіба, відсутнім будши, він без зайвих фраз не дає відчувати своєї твердої постійної присутності?

Хіба так упереджено, непокійно виглядали б деякі з наших героїв, не знаючи за нього?

Хіба, нарешті, ви не стикаєтесь на кожному кроці з товаришом Данилюком, хіба не бачите його в нашій дійсності, не розумієте, де саме цілковитий антипод? І чому б нарешті, бодай і вам, шановний читачу, не бути товаришом Данилюком?

Адже недоцільно поступатися змістом на користь форми, недоцільно зрівнювати там, де конче треба карбувати.

Особливо ж, коли в основі вирує порив до справжніх людей, порив до справжнього життя. Коли навіть у позначених сутінню кварталах, де ще не вивітрився

нудкуватий запах, силоміць починає проступати новизна, що з неї прискає жарка заохоченість, що в неї мозоляста надійна долоня, невблаганна сміливість і чудесна посмішка засмаглих днів.

Мімозу зірвано.

Ось на долоні листячко лякливо згортається, до краю викриваючи свою зворотну сторону.

* * *

Театр, мов величезний оздоблений келих, був повен по вінці.

Театр шумував.

Такі вечори на його долю припадали не часто — лише тоді, коли місцева драма волею певних обставин віддавала той чи інший день для того чи іншого залітного з півночі гастролера.

Це були знаменні дні, коли по всьому місті, на кожному стовпі, на кожній кращій вітрині верещали широчезні й довжезні афіші і вабили до себе не лише милозвучним прізвищем та гострозвучною назвою, але й багатьма фотографіями однієї особи в багатьох ролях, що яскраво доводили дивовижний діяпазон сценічних можливостей і дивовижчу настирливість старих лаштунків.

Це були ті хвилиночі днів, коли ціни на квитки конче збільшувалися, а черга біля каси не зменшувалася, коли до театру раз-у-раз підкочувалися республіканські фіякери, раз-у-раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, од яких на цей урочистий випадок віяло надзвичайними пахощами (нафталін і Соті), на яких з тієї ж нагоди були різноманітні вбрання (буфи і *fantaisie*), у яких на обличчях світилися гордовиті й щасливі усмішки.

Це були ті відмінні вечори, коли капельдинери особливо старанно зачісували свої проділи, а по бар'єрах бальконів та під стелею по-гастрольному займалися всі лямпки, всі люстри, яскраво вирізняючи над завісою червонолітерне гасло:

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Це були ті виключні вечори, коли дуже мало помічалося сірих сорочок і скромної простої поведінки, а натомість з усіх лож, немов з химерних грон, капала шовкова зайвина, і реготались коштовні, райдужні вогники, коли поведінка присутніх немов була іспитом у танцюлясі невмирущого м-сьє Тріке.

Ще були... ах, це були вечори, коли не вживалося машинізованих конструкцій, біомеханічних трюків і бадьорих дисонансів оркестри, коли все було цілком зрозуміло, коли лицедії були подібні до справжнісіньких людей, коли виставлялося ще передреволюційні російські п'єси, коли ставилося золоті й малинові павільйони з тендітними аркадами, коли — жост на проблему й нудка поезія спідниць, коли — несамовито-трагічний монолог і грошовий ефект п'ятихвилинної насолоди, коли... ридала скрипка й серце мліло.

Коли виявлялась многогранна душа.

Але — досить.

Досить того, що й сьогодні був подібний вечір, і театр, мов величезний оздоблений келих, сповнений по вінці, іскристо вигравав, шумував.

Зустрілися в третьому ряді партеру (квитки було куплено заздалегідь). А що найважливішим у житті людини є здоров'я людини, то й привіталися з одвертим подивом:

— О, як ви поправились!

— Я? Та де там... От ви, ви справді дуже добре виглядаєте.

Степан Маркович із дружиною обдарували Костя й Ніну приємними усмішками, на що у відповідь їм було послано рівноцінні ж усмішки. Звичайно, в цей момент мусіло статися те, що переважно за таких випадків буває: обоє подружжя ніби непомітно, але пильно (особливо жінки) оглянули одне одного з ніг до голови.

І звичайно ж, убрання Нініне в жадному разі не могло дорівнювати убранню Клавдії Мироновни, так само як хитка постава й розгладжені обличчя Клавдії Мироновни не могли дорівнювати струнким лініям та принадним рисам Ніни.

І звичайно ж, у Костя не було таких гарних із замшою лякерок, як у Степана Марковича, хоча Степан Маркович у свою чергу мусів надто поступатися перед красою Костевого профілю й загадковістю його гамлетівського виразу.

Все ж таки Степан Маркович заклав ногу на ногу й кожному, хто сидів поблизу, мимоволі мусив впадати в очі густий, імпазантний полиск його черевиків. Все ж таки дружина Степана Марковича скоро збавила непримушеного тону: вона добре пам'ятала, що Кость — підлеглий її чоловіка. Це не завадило Костеві якраз піднести тон і ста-

ранно розважати її балачкою, уступивши місце коло Ніни Степану Марковичу.

— Ну, що ж поробляє наша мила Мадона? — питав, і здавалося, що примружені очі такі ж золоті, як і зуби.

Відповідала більше грою обличчя та жестами, ніж словами. Відчувала перед ним і на цей раз незрозумілу ніяковість — повагу й ніби вдячність.

Був момент — спалнула якась незвичайна іскорка в очах Степана Марковича, але це сталося так коротко й дивно, що Ніна не встигла запевнитись. На жаль, саме в цю хвилинку Степана Марковича потурбувала дружина, і Ніна остаточно вирішила, що гра іскорки їй тільки видалась. Дружина розмовляла з Костем на теми гардеробні й тому хотіла, щоб і Степан Маркович переконав її сусіда наочним фактом.

— Що? Да, да, — охоче мовив Степан Маркович, повертаючись на її поклики та злегка підіймаючи ногу, — це ж, знаєте, закордонні лякерки, тепер не дістати. Це я придбав випадково у комісійному магазині.

— Ах, які там є речі! Які речі! — підхопила Клавдія Мироновна.

Ясно, що вони мусіли деякий час досить захоплено говорити за порцелянові вазы, срібні сервіси, старовинні килими, старовинні портієри, вибагливі гардини, килими, саєти, оксамити і т. і. й т. і. А також за постійний загальний брак відповідної мануфактури й галянтерії, за високі ціни й, кінцево, за республіканську економіку. Що правда, все це в тих межах, в яких дозволяла присутність у третьому ряді партеру перед виступом відомої, талановитої Істоміної-Чарської.

Пропозицію Костеву щодо гулянки в фойє всі рішуче одхилили, бо якраз було дано друге попередження (на кілька секунд з різким болем для очей двічі погасло в залі світло).

Коли знову різко-щедро засяяли люстри, Ніна, глянувши навкруги, ніби вперше зрозуміла, що вона сидить у театрі, в найближчих рядах партеру, як рівна між рівними, в оточенні хай не всіх, хай з неминучими винятками, але в оточенні тих, кого вона вважала за справжніх.

Приємно, лоскотно стиснулося їй серце, і Степан Маркович знову мав нагоду сприйняти теплий, з якоюсь незрозумілою вдячністю, погляд. І знову майнула Ніні іскорка в його очах — коротко, дивно.

— А я, знаєте, напружую всі свої окулістичні здібності й ніяк не можу знайти серед публіки товариша Данилюка, — з ущипливою міною сказав Кость.

— Що? — здивовано озвався Степан Маркович. — О, будьте певні. Я його, до речі, питав сьогодні. Каже: „Ніколи й зовсім не цікаво”.

Тимчасом у льожі бенуару Кость помітив Мішеля з дружиною. Всі четверо охоче повернулися і привіталися легеньким хитанням голів. Пізнали ще кількох знайомих, ще привіталися й почали побіжно обмінюватися думками з приводу спільних знайомих та спільно-відомих (домінуюча роля тут, звичайно, належала старшому подружжю, що являло собою аборигенів).

Стороння ж особа, почувши цей обмін, ще раз і остаточно переконалася б, скільки цікавий склад сьогоднішньої аудиторії. Стороння особа почула б, як говорилося в межах можливого і з нятяком на відповідну оцінку про здібного інженера, що заробляє величезні гроші, про якусь невситиму польку, що має трьох чоловіків, про відомого хірурга, що міг за одним разом випити дві пляшки коняку, про якусь екстравагантну масажистку з *l'institut de beauté*,¹ що торік намагалася зарізати бритвою свого коханка, про загадкового професора, що ніби знав дванадцять чужоземних мов і зневажав українську, про молодого винахідника, що незрівняно й ґрунтовно перефарбовував матерії на які завгодно кольори, про надзвичайного приватного оператора в справі ринкових кон'юнктур, про молодого поета-інтелігента з літературної льожі „Геть со-ром”, про колишнього видатного підприємця, а тепер гучномовного круп'є, про якогось фахівця в дивній, грошовитій видавничій галузі „папа режет, мама клеїт”...

— Ой! — зойкнув гон.

Плавко пішла завіса.

Кожному зрозуміло, що заля після цього затихла і напружені очі глядачів жадібно присмокталися до сцени, чекаючи появи головного персонажу. Кожному зрозуміло, що глядачі старанно приготувалися спостерігати й переживати, що одних більше цікавила витонченість сценічного „нутра”, других — витонченість жіночого руху й коштовність гастрольних убрань.

¹ Інститут краси.

Зайвим буде також описувати, що гастролерку аудиторія зустріла гучними оплесками, й після першої ж дії вдячні прихильники винесли їй на сцену кошика з квітами.

Щойно почався антракт, Клавдія Мироновна підвелася. За нею підвелися й решта. У переповненому фойє натрапили на Мішеля з дружиною, яка сьогодні почувала себе дуже добре і яка не втерпіла, щоб з перших же слів не виявити свого захоплення сьогоднішньою виставою.

Мішель охоче, поспіхом їй підтакував. Але Кость почав їм обом заперечувати. Кость вважав, що захоплюватися ще передчасно, і пробував довести певну розбіжність у акторки між змістом слова та інтонацією.

Степан же Маркович, взявши під руки дружину й Ніну (дружина Мішелева невідступно трималася руки свого чоловіка), деякий час мовчки прислухався, мовчки посміхався, іноді дивувався. Врешті й він не втерпів.

Але перш ніж встрянути в суперечку він міцно, ніби змовно стиснув Ніну за лікоть, змовно-задьорно підморгнув їй і тоном авторитетного знавця своїм хрипким, розважним баском промовив:

— Панове...

Лише згодом Ніна впіймала ту думку, що він висловлював: відразу бо її надто здивувало це несподіване тиснення за лікоть, цей змовно-задьорний знак бровою. Не знала, як зрозуміти, як поставитись, бо вражало й подобалось, дивувало й надавало приємної поваги до себе.

Але — дивно. Як почала згодом Ніна прислухатися до тих надзвичайно поважних, надзвичайно упевнених тверджень, що їх викладав Степан Маркович, то захотілося їй чомусь, щоб Кость із усім притаманним йому хистом розбив ці твердження, щоб довів, що Степан Маркович дуже й дуже помиляється.

Кость справді ставив опір, та тільки, здавалося їй, недостатній. Якби вона розумілася краще, якби могла, вона була б рішучішою. Вона б жадним словом не поступилася. Вона б...

— Степане Марковичу, ви, безумовно, помиляєтесь, — не стямилась навіть, як ця фраза злетіла їй з уст.

Ніби не вона, ніби хтось чужий десь поблизу сказав цю фразу й сказав так серіозно, незаперечно, що погляди всього товариства враз було скеровано на неї.

— Я помиляюсь? Я? Чому? — поволі й уважно спитав

Степан Маркович, посилаючи трошки скривлений златавий подив.

— А ось чому, — підхопив Кость, вчасно визволяючи Ніну.

Але знову Ніні видалося, що Кость, як і тоді в установі, не зважаючи на його заохоченість, поводить ся занадто скромно, стримано. Чому? На жаль, додумуватись було ніколи, бо розмова набирала жвавого характеру, і Степан Маркович із своїми відповідями та поясненнями адресувався тепер не лише до Костя, але й до Ніни.

Повернувши до партеру, продовжували ту ж розмову.

Власне, продовжував Степан Маркович. Не заспокоївся він і під час другого антракту і під час третього, щоразу підсилюючи свої докази матеріалом з допіру відіграних картин.

Він посилався на свою близькість до культурних справ ще з юнацьких років, свою колишню приналежність до кваліфікованих аматорських гуртків, навіть згадував, до речі, за свою колишню приналежність до благодійних закладів. Він називав наймення відомих і маловідомих акторів, критиків, режисерів (деяких, за його словами, він знав особисто) і кожному з них коротко й просто визначав належне місце — від геніяльності до сіренької бездари.

Кілька сміливих зауважень, що були кинуті в суперечці на його адресу й порушували його авторитет, очевидно, дуже стурбували Степана Марковича. Він всіма силами намагався цей авторитет поновити, підперти численними доказами і, щоб надати своїм обстоюванням більшої ваги та ефекту, поступовно переходив на категоричний, наставничий тон — тон, яким він звик давати накази в установі.

Клавдія Мироновна гордовито посміхалася. Кость нервово морщився. Ніна була в замішанні.

— Раз я кажу, то я знаю, що я кажу.

— Дозвольте це право мати й іншим, — нетерпляче вставив Кость.

— Якщо інші на це заслуговують, — тут же відповів Степан Маркович.

— Дозвольте ж тоді й іншим мати право розцінювати інших.

Суперечка дійшла особистої пікіровки. На цьому, правда, сталася перерва, раптова, неоднозначна, і всі відчули, що перебіг холодний вітрець.

Так дуже часто для людей принципівих, сповнених надзвичайної поваги до себе й найдрібніших думок своїх, якась незначна, якась випадкова дрібничка стає приводом до штучного атмосферного тиску.

Чи думала Істоміна-Чарская, що її виступ, поза всіма іншими розмаїтими, глибокими й високими реагуваннями, може призводити й до таких відмінних, тонких, душевних вібрацій?

Думала чи ні, але виступ її скінчився громом несамо-витих оплесків та вигуків. І, лише коли буря потроху почала вщухати, десь із-під стелі залящав лунко-розгонистий посвист. В публіці запевняли, що то вияв надмірного захоплення.

З театрів вертаючи, кілька кварталів ішли гуртком, до якого прилучились Мішель та ще одне знайоме подружжя. Степан Маркович хотів був наймати візника. Його одговорили, пообіцявши супутництво до самого дому.

Як і слід було сподіватися, під вражінням „Шальної дівчонки” товариство в'язало пожвавлену бесіду. Тільки Степана Марковича не вдавалося залучити до активу.

Він більше одмовчувався, від часу до часу вставляючи короткі, безапеляційні зауваження. Видно було, що настрій йому поганий, що він знервований, а може, стомлений. Він навіть не відповів Костеві на одне з його запитань, красномовно підкресливши, що чує й не чує.

Певна річ, що після цього всього Ніні видалось чималою несподіванкою, коли Степан Маркович на прощання обдарував її при світлі ліхтаря здатаво-лагідною усмішкою і двічі стиснув руку, ажень трошки затримав у своїй руці. Ніна, повторюємо, аж ніяк не ждала подібного вчинку, а тому знеобачка відповіла таким же подвійним стисненням і не поспішила одтягти руку.

За рогом, щойно лишилися вони удвох із Костем, спитала з прихованою непевністю:

— Він таки серйозно образився. Правда?

— Да, здається, — відповів Кость, думаючи про щось своє, і згодом додав. — Не розумію. Адже говорилося з ним коректно, тактовно. От іще обивательська пиха!

Ніна вже була й уста відкрила, щоб підтвердити тактовне стримане Костеве поводження, стільки стримане, що справило й на Ніну вражіння зайвої скромності. Але тоді мимоволі довелося б чіпнути причини цієї скромності.

Розмова, десь певне, була б неприємною для Костя. І вона затнулася.

Мовчали до самого дому. Лише при вході Кость, прокидаючись із задуми, хлопнув Ніну по спині й весело промовив:

— А ти, Нінко, молодець!

— Чому?

— Сказала так сміливо й серйозно, що я сам собі не повірив. Молодець! Це — по-товариському! Пам'ятай, щоб завжди була мені товаришем. Молодець! — і він, обхопивши її за стан, швидко покрокував на східці.

В хаті, поки грівся на примусі чай, Кость устиг за матеріялами сьогоднішнього вечора прочитати цілу лекцію на тему „Що таке внутрішня культура індивіда”.

Ніна не перебивала його, не перепитувала, давши волю виговоритися досхочу. Слухала Костя і в той же час обмірковувала, чи розповісти йому за всі ті дивні скеровані на неї прояви, які вона спостерегла у поведінці Степана Марковича. Розповісти дуже хотілося, але щось стояло на перешкоді. Щось утримувало.

І вона не зважилась.

Не зважилась і другого дня, і третього, і через тиждень. Думала над цим багато, і коли, перевіряючи себе, намагалась поновити в уяві всі ті моменти, замість обличчя, замість постаті бачила тільки золоту усмішку. Золота, трошки скривлена умішка, мов серпанкова завіса, непереможно заслоняла од неї самого Степана Марковича. День-у-день серпанок цей ніби ставав густіший, день-у-день більше й більше виникало сумнівів, і трудно було встановити, свідомо чи несвідомо трапились у Степана Марковича ті дивні прояви, скеровані на неї. Зрештою, вони з самого початку мали досить невиразний характер. Хто зна, може, це певна звичка Степана Марковича, може, своєрідний спосіб поведінки, застосований до подібних обставин, а може... просто випадковість?

Бо припустити щось інше... Припустити можна тільки одне: Степану Марковичу приємне її товариство, і кому в такому разі заборонено виявляти назовні свою легеньку прихильність? Як хто вміє — так і виявляє.

Якось невдовзі після цього трапилось їй зустрітись із Степаном Марковичем на вулиці. Обоє вони поспішали, обом шляхи були нарізно, проте Степан Маркович пройшов пліч-о-пліч з пізкварталу, а на відході поцілував їй

руку. Але знову ж таки кому в подібних випадках заборонено виявляти свою вихованість, чемність, пошану?

Трудно пізнати загадковість душі людської...

Хто ж не погодиться, що люди — це найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть?

Трудно...

Лише на третьому тижні події набрали такого незвичайного характеру, розгорнулись таким незвичайним темпом, що розвіяли всякі сумніви й переконали остаточно.

Сталося так: перед кількома днями Кость похмурнів і почав виявляти особливий непокій — ніби світом занудив. Потім жалівся на біль у голові, на перебої в серці, на загальну втому. Нарешті одного ранку він сказав, що з ліжка не підведеться й на службу не піде. Хорій.

Ніну пойняла тривога. Вона довго сиділа при узголів'ї, молитовно заглядала йому в очі і стиха допитувала, де саме болять, якого саме лікаря кликати.

Та хорій покищо од лікаря одмовлявся.

— Не треба, Нінусь... Зайві видатки. Може, якось викручусь. Це — нерви, прокляті нерви.

Настирливо міряла йому температуру, хоч він настирливо доводив, що для нервових хвороб температура жадної ролі не відіграє. Він мав рацію: в його температурі загрозливих ознак немов би й справді не помічалось.

— Уся моя біда — це нерви, — спроквільно повторював Кость, — відпочити мені треба.

Ходила навшпиньках, заспокоювала обережненьким голосом.

Острах, жалість і ніжність сповняли всю її істоту. Вона здавалася трохи безпорадною, а тому ще сердечнішою. Вона радила хорому якнайменше говорити, кілька разів застережливо перебувала його — мовляв, потрібен абсолютний спокій.

Хорій не погоджувався на цей режим. Але, не погоджувчись, він і сам часто перебував себе несподіваними, довгими павзами, часто, ніби щось згадавши, замислювався і стуляв очі й уста з болісним виразом.

— Голова болять? Може, компрес покласти? Може, компрес на серце?

— Ні, дитинко... Треба; щоб організм переборював самотужки.

Брав її за руку й похвалював за чуле ставлення. Говорив, що дедалі глибше й глибше запевнюється в її відданості

і висловлював думку, що з таким другом можна, либонь, сміливо пуститися в яку завгодно путь. Висловлював сподівання, що на випадок тих чи інших ударів неблаганної долі (всі ж, мовляв, під фатумом ходимо, все залежить од моменту), на випадок ударів такий друг, як Ніна, навряд щоб зрадив, такий друг навряд щоб завагався, зупинився, не насмілюся зробити потрібного, хоч, може, й небезпечного кроку.

— До чого це ти, Костику? — глянула запитливо, не розуміючи причин такої розмови.

— А я не знаю. Може, тому... — він зупинився, трошки подумав і стомлено додав: — Хто його зна... Може, тому, що... Ну, от уяви собі, що я помер, що нема мене.

— Костику?

— Ні, ні, почекай! От уяви собі, що так сталося. Уяви — і тоді почасти зрозумієш, до чого я це все кажу. Коли б мені довелося помирати і коли б я був певен у таку твою відданість, що й після смерті ти будеш моїм другом, будеш мій, так би мовити, духовний спадкоємець, помирати б мені, Нінко, було легше відсотків на п'ятдесят. Ти мене зрозумієш?

— Ну, да... — поволі, напівздивовано, напівзамислено мовила Ніна, — тільки навіщо ж помирати?

В цю хвилину у неї промайнула думка, щоб відкритися Костеві із своєю істотною таємницею матері. Але відразу згадала принципове негативне Костеве ставлення до подібних явищ (вже було на цю тему кілька побіжних розмов), згадала, що мусить відтягти справу, доки не поставить Костя перед неминучим фактом, — і натомість обережно дала:

— Ну, да, ти маєш рацію. Я тебе розумію. Тільки, серденько, який же з мене спадкоємець? От якби нам дитинку...

— Що, фізіології захотілося? Ах, свята простота! Покиньмо за це, не такі тепер часи. А головне: ми ж не обивателі, щоб... як той казав, плодіться і розмножайтесь. Колись, може...

Не скінчив, обірвав думку. Зависла довга мовчанка. Більше цього питання не чіпали, навіть натяки на нього обминали далекою стежкою.

Уривками, з перепочинком, хорий говорив уже на теми позабудені, почасти абстрактні. І щодалі більше й більше вдавався у мрійність, фантазував, при чому видно було,

що це фантазування досить гарно впливає на нього, полегшує стан, підносить настрій. Врешті через місток якогось „проклятого вопроса” якийсь непомітно повернув він знову до своєї особи.

Лежачи із закритими очима, спроквільно, журливо розповідав Кость, як обірветься шлях тривоги і страждань, як понесуть його колись осінньої днини до вічного спокою.

— *Sic transit gloria mundi*¹).

І ніхто, мовляв, не подумає, якої на земній кулі цікавої комашки не стало. Ніхто не домислиться, скільки можливостей було заховано в цій істоті, скільки згасло невикористаних здібностей, невичерпаних сил.

Він, між іншим, хотів би, щоб, ідучи за труною, ніхто не плакав, щоб маяло багато-багато чорних прапорів, і щоб усі й усе було чорне. Щоб дійсно опрацьовувало вражіння урочисто-величної процесії суму.

І тільки на могилі той, хто кидатиме жменьку землі, щоб разом із землею кинув востаннє зрошену сльозами білу хризантему...

— Так, так... рано чи пізно... І на могилу обещай ти приносить мене хризантеми...

Ніна поспіхом затулила йому рота. Ніну зворушили ці сумні фантазування. Ніна відчула наближення слізного жалю і постаралась одвести розмову до іншої теми.

Години біля третьої Кость раптом заборсався.

— От, чорт! Як же це я? — згадав він щось дуже важливе.

Потім попросив олівця, паперу й, швиденько написавши, поклавши до коверти, заквапив Ніну:

— Поки не пізно, побіжи до мене на службу. Передай цього листа Степану Марковичу й попроси його, щоб конче надіслав тобою книжку. Він знає яку. А книжку загорни в газету... От, чорт! Як же це я? Там же без мене можуть переплутати...

Турбуючись, щоб Костеві через його сьогоднішню відсутність на посаді та справді не було неприємности, Ніна вхопила листа й чимдужч побігла.

Робочий день в установі саме кінчався. Дехто із співробітників, притискаючи до серця роздуті портфелі, уже спливав по сходах із виразом чесно й старанно виконаних перед республікою обов'язків.

¹ Так минається слава світу.

Степана Марковича вона ще застала — старанно докінчував у своєму кабінеті свої республіканські обов'язки.

— Ах, наша?..

Зустрілися як і щоразу, з тією лише різницею, що Степан Маркович, скося озирнувшись, поцілував їй руку.

— Вперше цей діловий кабінет є свідком такого... інтимного злочину, — грайливо застеріг він, златаво посміхнувшись, — але для вас...

Подала листа.

Перечитав уважно. Дуже уважно. Співчутливо похитав головою.

— Значить, захворів Костянтин Львович? Шкода, шкода... Ну, я зараз, — попросив хвилинку заждати, поки скінчить свою невідкладну справу і, взявши зі столу теку з папірцями, вийшов.

Тепер тільки, лишившись на самоті, Ніна зрозуміла, що сидить у великій установі, в кабінеті поважного співробітника. Перебігла ском докола й відразу кімната видалась їй строгішою. Але того остраху, що раніше взагалі опанував їй перед дверима установ, тепер уже не було. Вона відчула навіть, що й сама залюбки могла б приходити сюди та працювати, аби не дали їй працю по силі.

Ця несподівана думка так сподобалась їй, можливість праці повстала в уяві з такою ймовірністю, що вона вирішила, повернувши додому, конче розпочати необхідні заходи: підготувати Костя, довести йому, переконати, щоб погодився, щоб допоміг.

Адже й Степан Маркович напевне допомогти не odmовиться? Ставиться ж він прихильно, з пошаною. Така чемна, розумна, статечна особа, завряд щоб не відгукнулась. Така витримана, вихована людина... Авжеж витримана й вихована. Він, прикладом, і згадки не подає за те непорозуміння, що виникло в театрі. Певна річ, він стоїть понад цим. Він поважає себе і не може припустити, щоб дрібні випадкові непорозуміння порушували людські стосунки.

— До ваших послуг, Ніно Сергієвно, — уклонився Степан Маркович, повертаючи до кабінету.

— Це я до ваших послуг, Степане Марковичу. Ви, здається, маєте передати якусь книжку?..

— Так, так...

Але виявилось (так сказав Степан Маркович), що службовці вже порозходились, і матеріяли, які просив Кость,

на жаль, замкнено. На жаль той, хто замкнув, ключі забрав із собою.

Це дуже стурбувало Ніну. Вона не могла припустити, що прийде додому, не виконавши важливого доручення. І, хоч справа була безнадійна, вона ще раз несміливо перепитала, чи не можна якимсь іншим способом добути ті матеріали. Вона тут же послалась на Костів непокій: щоб, мовляв, без нього чогось там не переплутали...

— О, будьте певні, не переплутають, — заспокоїв Степан Маркович.

Ніна підвелася.

Степан Маркович теж підвівся. Пильно, загадково скинув на неї очима.

— Ви, мабуть, не в курсі справ, Ніно Сергієвно? — запитав повільно, стиха.

— А що таке?

— Бачте... може, мені не випадало б... Може, це буде надто нетактовним втручання у чужу... в чужі... Але, поважаючи вас... шануючи вас...

— Але що таке? Кажіть, будь ласка.

— Тільки не хвилюйтесь. Нічого особливого. Просто... Ні, краще ходімо звідси, я вам по дорозі все до подробиць...

Вийшли на вулицю. За першим же зворотом Степан Маркович узяв Ніну під руку й звернув її увагу на невдалу архітектуру великого протилежного будинку — все ніби нагадує скандинавський стиль, а безформні балкони яриліплено, мов ті гнізда, мов доморобні скриньки.

— Азія!.. Господи, яка ще в нас Азія!

— Ви обіцяли...

— Знаю, знаю. Не турбуйтеся! Все, що я обіцяю, я маю звичку виконувати своєчасно і сумлінно.

Це було сказано діловим, холоднуватим, майже наставничим тоном, після якого ніхто не насмівся б докучати зайвими домаганнями.

Степан Маркович все ж таки продовжив і, розгорнув свою думку щодо Азії — усе, на його думку, не так, як у людей. Навіть самі люди. Пошкреби трошки зверху — і під універсальною лускою неодмінно відкриєш печеніг...

— Зайдімо, Ніно Сергієвно, — і він чемно вказав рукою на гостинні двері підвалу з жовто-гарячою вивіскою „Замок Тамари”.

— Вибачте, але я... — розгубилася Ніна.

— Тільки, ради Бога, не робіть із цього якихсь сумнівних висновків, — перебив тим же холоднawим, діловим тоном.

Щоб розвіяти вагання й схилити Ніну, Степан Маркович коротко й просто виклав їй, що зараз у нього надзвичайно багато роботи, що йому ніколи вгору глянути, не то що йти додому обідати, що він, запрошуючи її зараз до ресторану, хоче, так би мовити, двох зайців убити — побалакати з нею і в той же час встигнути підживитися.

— Ну, добре.

Його, очевидно, тут знали, бо зустріли поспішними уклонами, і він без довгих зволікань попростував навкоси через усю залю. Вони посіли місце в окремій затишній кабіні (як інакше можна назвати куточок, що його напівдогороджено розмальованими дошками та примхливими складками заялзених портієр?).

Його, очевидно, тут дуже добре знали, бо негайно, без жадних замовлень, з'явилося на столі вино.

Ніна нетерпляче хрускала пальцями, озиралась на всі боки. Ні як не могла знайти цієї опорної точки, що, ставши на неї, відчула б у собі більше певності й спокою: дома — хорий Кость, тут — якась нова, підозріла історія.

Та ще й побачення набирало затяжного, невиразного характеру. Чому справді Степан Маркович не наважується відразу сказати? Чому він наливав два келехи? Може, хоче підготувати, щоб новина вразила з меншою прикрістю?

Трудно буває збагнути душу людську, трудно прозирнути в глибини тих темних днів...

— Сподіваюсь, ви не одмовитесь? — підняв свого келеха, чокнувся.

Вона механічно пригубила, але їсти не погодилась.

Тоді глянув на неї уважно, вдумливо, майже строго, точнісінько так, як за першої зустрічі на вечірці. І точнісінько, як за першої зустрічі, Ніна відчула, що їй бракує незвольності, що її опановує незрозуміла сум'ятність. Якби ще обставини склалися інакше, якби перед нею зараз сидів хтось інший, а не Степан Маркович, якби не обмежувало її почуття шаноби та наявна залежність — вона знала б, як їй поводитись.

— Ні, Степане Марковичу, я мушу йти, — встала несподівано для себе самої.

— Зараз підете, зараз підете, — схопив за руку, приму-

сив сісти і твердим, владним поглядом, спонукуючи до покори, вказав їй на вино.

Поступилася — однак з умовою, що ні краплинки більше.

Він називав це зайвою, недоречною упертістю. Дивувався навіть, здавався навіть ображеним. Бо як зрештою пояснити? Невже вона думає, що випити чарку вина із знайомою людиною — явище осоружне, злочинне? Тоді вона страшний ретроград (Ніна цього слова не розуміла), якому важко переступити вузьку межу тривіальності (Ніна й цього слова не розуміла, догадавшись проте, що гарного тут мало). Невже вона справді до цієї простої зустрічі ставиться з упередженням? Тоді вона дозволяє собі нічим невинуватим, погані думки на адресу Степана Марковича і не хоче простих дружніх взаємин. А може, таке товариство їй взагалі не подобається? Тоді, о, тоді він дуже й дуже просить вибачення. Тоді він не затримуватиме її ані хвилини, хоч і буде йому прикро: бо ж, по правді, на її тільки честь подано це вино, для неї тільки віддано час та ширшу увагу.

Ніжно-златаво посміхнувся. Знову налив, пересунувши свого стільця на ближче, зручніше місце. І знову, як і тоді в театрі, спалнула в його очах незвичайна, дивна іскорка.

„Що це все має значити? Чого йому треба? Невже?.. — подумала Ніна, і раптом у ній прокинулось те болюче, шалене, що, не вважаючи на нові обставини, увесь час потайки жило в ній, ховалося десь у найтемніших куточках істоти, як непокірний звір. Те несамолюбне, чого вона сама боялася і від чого завжди хотілося їй скрикнути або хапати, рвати, розбивати...

Вона інстинктивно шарпнулася убік.

Він інстинктивно хотів наздогнати, утримати.

Вона злегка вигнулася.

Він промахнувся — рука упала їй на плече й грубо ковзнула по грудях.

— Е, брось! — застережливо гукнула Ніна і тут же, сама злякавшись, засоромившись, додала грайливо: — Товаріщ...

У відповідь Степан Маркович допитливо вигнув брови й, посміхнувшись, хильцем ковтнув свого келеха.

— До побачення, — Ніна встала, почала нашвидку обшукувати, поправляти вбрання.

— Що? Йдете? — мовив досить неспокійно, ніби нічого не сталося, — значить, не хочете, щоб я сказав?

— Говоріть!

— Випийте, тоді скажу.

— Не торгуйтесь, не купите!

— Знаю. Купляють те, що продається.

— Досить. До побачення!

Але тут Степан Маркович заступив їй дорогу. Занепокоївся. Просив, щоб конче лишилася. Хвилину на п'ять. І побожився, що більше легковажень собі не дозволить.

— Ради Бога, не думайте погано. Ні купляти вас, ні обдурювати жадного наміру в мене нема. Ваще товариство, як бачите, мені дуже приємне, і я... Але годі про це. Ближче до справи.

Голос йому відразу став глухіший. Очима ж проймав, пожадливо ловив кожний найменший рух, найменшу зміну в її обличчі, — ця схвильованість, ця запальність, що охопили Ніну, мабуть, дуже зацікавлювали його й подобались йому.

Ще раз попросив сісти. Ще раз зустрів мовчазну рішучу одмову. Тоді коротко, узагальнено розповів, що в апараті у них цими днями трапилась неприємність. Головне ж, що тут в найбільшій мірі спричинився Кость. Як саме? Говорити довго, та й не слід говорити. Одне слово, у нього в рахунках виявлено великий брак грошей. Наслідки мають бути надто погані. Допомогти Костеві надзвичайно трудно, бо якраз наспіває відчитний термін, а, крім того... крім того, якби в апараті менше сиділо різних Данилюківців...

— От і все, що я можу сказати. Подробиць шукайте з інших джерел.

Якби ця звістка упала ще в його кабінеті, чи по дорозі, Ніна, звичайно, сприйняла б її гостріше, болючіше. Але, встигнувши вже припустити в думках кілька скrajніх можливостей, вона тепер лише несвідомо ступила крок вперед і стиснула уста. Їй одразу зрозумілою стала і вся Костева поведінка, її це неймовірно вразило, але в той же час їй навіть дивно було на себе, на свою витриманість у цю хвилину.

— Правда? — спитала вона згодом.

— Я брехати не вмію.

— І неможливо допомогти?

— Ні!

— Ну, що ж. Так, так... Ну, що ж... Дякую, — і повернулась, одхилила портієру, щоб вийти.

— Чекайте!

Степан Маркович тороплено знявся на ноги. Степан Маркович знову занепокоївся. Його, десь певне, бентежило, що так незагідно, невідало кінчається їхня зустріч. Адже він сподівався іншого.

Він тепер запевняв, що тільки глибокою пошаною й прихильністю до Ніни можна пояснити маленьку легковажність, що трапилась оце недавнечко, і він просив, щоб усе це лишилося між ними — хай, мовляв, буде в них така маленька скромна таємничка. Він також просив зрозуміти тепер, чому саме він не дав матеріялів. Матеріяли, — признався він, — не замкнено. Матеріяли завжди під рукою. Але давати їх додому, на приватні руки, особливо за цих складних обставин, — хто ж одважиться на подібний злочин? Із свого боку він обіцяв вжити заходів, щоб хоч трохи заладнати справу. І тут же застеріг, що його зусиллями заладнати цю справу майже неможливо.

— Знаєте що, Ніно Сергієвно? Щоб ви повірили, переконались, щоб могли виправдати мене, знаєте що?.. Приходьте до мене ввечері. Я тепер навіть вечорами працюю в установі. Приходьте до мого кабінету й самі подивитесь. А?

Ніна мовчала. Дивилася обіч.

— Приходьте, Ніно Сергієвно чи сьогодні, чи завтра. Я охоче, я ждатиму... Може, справді ми вдвох щось придумаємо? А? Прийдете? Нікого більше не буде, і ми вдвох... розумієте? Ми вдвох, може, справді щось... А?

Її рука, що досі нервово стискала китиці портієри, різко шарпнулась, упала, лишивши натомість безсило звислу, надірвану торочку. Не сказала вона більше ні слова. Не глянувши, вийшла.

І не пам'ятала, як сталося, що вона так швидко, ніби зовсім не будучи на вулиці, одчинила двері до своєї квартири.

• Кость спав. Коли глянула на нього, неприємно шушвельнуло в грудях, але вагалася: будити чи ні?

У сні він здавався ніби кращим, невиннішим, зовсім, як той хлопчик. Кілька хвилин у задумі стояла над ним, поки не помітила, що вії його тремтять.

— Ти спиш? — кинула нагально.

— А? Що? Да, сплю, — зиркнув Кость здивовано, як належить зиркати збудженим, і потягнувся.

— А я думала, ти спиш.

— Та сплю ж...

— Неправда! — і це непотрібне прикидання, ця нещирість неприємно вразила Ніну.

Але ту ж мить у неї наспіло стільки запитань, стільки слів, що не знала, як почати. Вирвалось само, нестримно, благаючи:

— Кость, скажи мені всю правду!

Не слід довго зупинятися на цій сцені. Розповімо коротко: спочатку Кость не хотів нічого говорити й доправлявся, щоб першою говорила Ніна. А як побачив, що на цей раз жадними заходами не зламає її упертості, і зважив, що Ніна напевно встигла багато довідатись (не дарма бо ставить категоричну вимогу), але всієї правди довідатись ще не встигла (не дарма бо просить сказати правду), — то признався, що в нього виявлено в рахунках чималі недоліки.

Суми він не міг назвати, бо сам іще точно не знав — навіть приблизно не хотів сказати, не вважаючи на настирливі Нініні просьби. Ясно, мовляв, що цей випадок мусів вплинути на нього з неймовірною силою. Ясно, через що Кость почуває себе хорим. Уявити ж тільки, що чесна людина, яку вчора всі поважали й цінували, сьогодні через випадковість, через каприз неблаганної долі обернулася на — страшно вимовити! — на розтратника. Хіба не трагедія? Хіба не можна захоріти? Якщо лиха цього не вдасться заладнати, якщо, боронь Боже, довідається Данилюк, або хтось із його прибічників, якщо піде погolos і приведе судового виконавця, — тоді... тоді Кость не витримає. Серце йому розірветься, або ж він сам припинить рух свого серця.

Поспіхом, як і раніше на словах про смерть, Ніна затулила йому рота. Тільки замість недавніх тривожних просьб тривожно сказала, більше стверджуючи, ніж запитуючи:

— Ти програв гроші?

Навряд що б хтось інший, будучи на місці хорого, наважився б схибити честю, покривити душою, коли думку висловлювалося так просто, коротко, владно.

І Кость без довгих зволікань ствердив цю думку теж коротким покивом голови. Додав лише, що програв не всю суму — частину. Де ж поділася решта — пуття не добере. Можливо, що, нервуючись, він не розгледів як слід усіх рахунків. Можливо, десь щось переплутав чи забув заноту-

вати. Можливо, решта ще знайдеться. Саме тому й просив він принести матеріяли додому, щоб спокійно, уважно перевірити. Він не сумнівався, що їх йому принесуть, але... але пора ж і Ніні розповісти, як і що там було.

— Що було? Ось слухай...

Розповіла, підкреслюючи своє здивовання й обурення. Розповіла од самого початку. З найменшими подробицями. Все.

Лише наприкінці, передаючи з відтінком іронії й двозначності сцену запрошення до кабінету, похопилася, чи слід було все викладати, чи не пошкодить.

— До кабінету? Увечері? Ач, який галантний пав'яй! — теж іронічно, двозначно похитав Кость головою.

Але не рвонувся, не скипів, як сподівалася Ніна. Вислухав усе з напруженою увагою і потім довго дивився в одну точку. Либонь, щось задумав, розмірковував...

Далі-подалі, прорвавши словиток задуми, Кость гірко-насмішкувато скривив уста й перевів погляд на Ніну. Помітивши на її обличчі відбиток ще не втамованого подиву й обурення, він сказав, що особливо дивуватися, вражатися нічого. Адже не треба забувати, що вони мають до діла з обивателем. І якщо Ніна досі не йняла віри Костевим закидам, то тепер вона має наочні докази, тепер напевне повірить. Бо, не кажучи вже за інші сумнівні й просто негідні вчинки Степана Марковича, що він їх дозволив собі сьогодні, як можна сприйняти, як поставитись до його брехливих комбінацій з ключами? Чому він побоявся дати Костеві матеріяли? Не інакше, як через страх, щоб Кость не підчистив рахунків, не підставив цифер. О, тепер цілком ясно, що цей хитрий пав'яй хоче загодя вмити руки, хоче відійти якнайдалі.

Кость підвівся, захвилювався. Більше й більше обурюючись, він почав викривати прогріхи й самого Степана Марковича. За його словами, Степан Маркович також був причетний до цієї неприємної справи. Ще недавно становище Степана Марковича майже дорівнювало становищу Костя. Та він — цей досвідчений лис — він зумів так ловко повернути діло, так вчасно запобігти, що тепер зовсім сухим виходить із води.

А інші, нічого не знаючи й покладаючись на його солідарність, не поспішали зводити кінці у своїх особисто-меморіяльних зошитах. Особливо ж складна й погана ситуація припадає на Костеву долю.

— Він каже, що не може допомогти? Бреше, лицемір! Бреше! Тільки він один і може! Тільки він!.. Чортова душа! — крикнув Кость, зриваючись, і одразу ж вхопився за серце, безсило впав на постіль.

Через хвилину на серці йому лежав компрес.

Трохи заспокоївшись, хорий продовжував викривати Степана Марковича ще з ряснішими деталями. Хтобуть свіжий, почувши це все, безумовно, здивувався б, що за такий короткий час іпильної праці можна вже так глибоко поринути в справи й налагодити особисту близькість, як це зумів Кость, можна так багато вже дізнати й зробити. І хтобуть свіжий, навіть нічого не відаючи за Мішеля, безумовно, припустив би тут не що інше, як велику і вдячну чинність протекції, а також мусів би визнати чималу Костеву обдарованість щодо вміння пристосовуватись.

Взагалі ж усі Костеві викривання, пояснення й докази збігалися на тому, що якраз од Степана Марковича найбільше залежить, що Степан Маркович може зтягти відчитність, перемістити покищо ордери, певну частину грошей списати й т. ін. й т. ін. Саме на таку його солідарність Кость і покладався. Та й без солідарности, кінець-кінцем, він обійшовся б, якби загодя знав, що термін позачергових більших звітів буде чомусь пересунуто на найближчий час. Оця передчасність особливо підозріла. Принаймні, у Костя останніми днями склалося вражіння, що тут перш за все навмисне діє рука Степана Марковича.

— Еврика! — знову схопився Кость, і в надто розплющених очах заяснів надто підкреслений здогад, — знаєш, Ніно, звідки це все? Пам'ятаєш театр? Пам'ятаєш, як він образився?

Ніна завагалася. Ніна спостерегла Костеву ж неупевненість. А головне — вона інтуїтивно відчувала, що роля образи тут не може бути за основу. І вона спробувала навести кілька прикладів, що цілком заперечували чинність образи й заперечували Костеву нападливість.

Однак переконати Костя вже було неможливо. Він ухопився за цей здогад із такою ретельністю, ніби від самого здогаду залежало щасливе вирішення всієї справи. Він посилався на те, що загалом дуже добре знає людей і зокрема встиг дуже добре вивчити хитрозатайливу істоту свого нальника.

Еге ж! Зовні Степан Маркович може бути навдивовижу ввічливий, але це ще зовсім не свідчить за теплоту й при-

хильність його душі. Душа, мовляв, у нього обивательська, змінна, продажна і в той же час хоробливо-амбітна, злопам'ятна. Нічого нема гіршого для такої людини, як порушення її авторитету. Така людина конче віддячить, конче помститься.

Щождо Ніні, то Кость відверто признався, що розуміє, чому в неї такий заперечливий настрій. Ну, звичайно, їй не хотілося б саме цієї причини, бо тоді в театрі вона теж образила Степана Марковича.

Так, так! Вона — нікуди правди діти — теж причетна до образи. Вона теж винна.

— Костику, ну, що за образа? Слухай, це вже ти... — спробувала ще раз запротестувати, але Кость нагально перебив її.

Чи ж їй краще знати?

Чи ж їй доводити?

Супроть посипалися численні, найрозмаїтіші докази, за якими щось через півгодини почала зростати ціла теорія, надзвичайно цікава теорія, поступовно, всебічно обґрунтована. Теорія твердила, що всі людські радості й нещастя залежать від того, скільки сильно виступає почуття образи, — почуття, що разом з інстинктом самозахощання закладено природою в кожній людині. Але не в кожній людині вистачає розумових підойм, щоб його регулювати. Теорія твердила, що непомітно це почуття може обернутися в обопільну глибоку зневагу, у зненависть, у ворожнечу. Може нарешті перекидатися на цілі групи, обернутися в масовий рух. Так, так! Цьому є приклади! І майбутні психологи та історики, певне, точно дослідять, що всіма війнами передусім рухало якраз оце почуття — почуття образи.

— Треба ж, Нінко, розуміти...

Після цього вже Ніні бракувало відваги й охоти продовжувати свої обстоювання. Свідомість своєї відсталості й слабкості перед цим буйним злетом Костевої думки, наявність якихось непевних припущень, майже увертів з боку Костя, — знітили її, засмутили, приборкали. І хоч вона вже готова була поступитися деякими нещодавніми запереченнями, але в той же час в ній ще більше зростало переконання, що причин передусім треба шукати в Костевій картьярській пристрасі та невдалій (цього разу) поведінці на службі.

— Ну, хай... — прискорено й зневолено погодилась

Ніна, — але ж треба щось робити, треба зараз же... негайно!

Найгірше, найстрашніше для неї полягало в тому, що, очевидно, сунулась неблагання хмара, ось-ось мав ударити грім і — хто зна — чи утримається під навалом бурі їхній байдачок, чи не підхоплять розгойдані хвилі її дорогого Костя й не понесуть далеко-далеко, понесуть надовго, а, може, й назавжди...

Треба зараз же шукати можливих шляхів до порятунку. Треба скупчити всю імкливість, всі сили, щоб конче запобігти лиха. От хоч би позичити частину грошей. Трохи в Мішеля, трохи в інших знайомих. Спішно написати до родичів. Кінець-кінцем, дещо з речей закласти в льомбарді, дещо продати.

— Костику, як ти думаєш?

— Да, звичайно, все це можна. Звичайно, копійка до копійки... — мляво погодився Кость, обдумуючи щось своє.

— Стривай!

Ніна скочила. Тороплено кинулася в той куток, де було заховано її вузлика „про чорний день”, і небавом тремтливими руками подала Костеві примітивну скарбничку. На здивоване, мовчазне Костеве запитання вона коротко нагадала йому за машинку й, певна річ, розуміла тепер, чому він не виявляє жадного невдоволення. Навпаки, Кость був приємно вражений, хоча, похапливо взявши карнавку, не міг не вигукнути:

— Як це шляхетно і як це трагікомічно! А втім, усе життя — одна трагікомедія. Сьогодні сміх, а завтра сльози. Сьогодні ти, а завтра — я!

Коли ж підрахував, гірко посміхнувся: в карнавці було щось біля дев'яти карбованців.

— Одна іронія... — зітхнув він і переклав гроші до свого гаманця.

— Я побіжу до Мішеля, — запропонувала Ніна.

Кость не заперечував, попередивши однак, що сам уже звертався не тільки до Мішеля, але й до решти, кого вважав за приятелів, і всі відмовили. Та іншого, мовляв, і сподіватися важко, бо якраз біда майже завжди переконує, що друзі — лише міт. Так. Становище досить розпачливе, досить безнадійне. Грізний бо фатум не любить жартувати. Грізний фатум звів уже чорні крила, і вже вчувається його страшний, мертвотний подих.

— Ах, Нінко, видно, мені так на роду написано. Між іншим, колись одна ворожка мені це віщувала. Так, так! Я лише тепер згадав. Може, це й смішно — вірити ворожкам, але це факт!

Ніна все ж таки побігла до Мішеля. Мішель співчував, посилався на власні недостатки, просив вибачити і все ж таки відмовив.

Вертаючи од нього, Ніна ледве-ледве утримувалась, щоб не заплакати. І в себе вдома вона, мабуть, дала б волю сльозам, якщо застала б Костя з тим же безнадійним, нестерпучим виразом.

Але сталася дивна зміна: Кость ніби повеселішав, здавався спокійнішим. Кость ніжно пригорнув її до себе, знову подякував за клопотливість та виключну відданість і сказав, що в нього почали виникати деякі пляни, що він, дуже можливо, винайде вдалий вихід.

Заспокоїв.

На ранок цей настрій Костя не покинув. Він дбайливо збирався на службу, обдаровуючи Ніну такою ж, як і вчора, вдячною ніжністю. На відході замиловано взяв її голову в руки, поцілував у чоло й просив не хвилюватися. Сказав, між іншим, що має на думці відверто, щиро поговорити із Степаном Марковичем, турбувався лише, щоб не дійшла передчасна чутка про всю цю історію до когось із Данилюківців.

Чого тільки не передумала Ніна, лишившись на самоті. Один вчорашній день відкрив їй так багато, приніс стільки несподіваних вражінь, збудив стільки найрозмаїтіших домислів, що охопити це все, виважити, одсіяти зайвину й підсумувати лишок було нелегко. Та й сьогоднішній день, довгий, як ніколи, сповнений очікувань, ще таїв у собі чимало непокоїного, загадкового. Ще ж невідомо, чим мала скінчитися одверта, щира бесіда із Степаном Марковичем.

Образі, на яку й сьогодні вражіння незмінно посилався Кость, Ніна не йняла віри. Але припускала: якщо Кость вибачатиметься, це справі не пошкодить. Підлещений бо такою чутливою пошаною, Степан Маркович може цього разу поступитися своєю надмірною службовою обережністю, може погодитись на Костеві просьби. Якщо справді од нього найбільше залежить (Кость, принаймні, запевняв), то й сама вона була не від того, щоб звернутися особисто до Степана Марковича й підсилити вплив ще своїми просьбами. Хоча вчорашнє побачення й скінчилося незлагідно,

проте дало наявні докази, що вплив її може бути досить сильний.

Правда, все це, кінець-кінцем, збігалось до... вечірнього запрошення... до кабінету... запрошення, що не лишало для Ніни жадних сумнівів. І, зупинившись довший час на цій думці, обмірковуювши всебічно, Ніна — прийшла до висновку, що й на такий скрайній крок можна було б врешті погодитись. Вона знала, як мусіла б скінчитись подібна візита, і, рятуючи Костя, рятуючи себе, вона врешті наважилася б... О, звичайно, потайки. Звичайно, так, щоб Кость не лише нічого не знав, але й, боронь Боже, думки жадної не міг припустити. І вона тепер пожалкувала, що розповіла Костеві зайві подробиці. Ну ж бо справді виникне така потайна скрута, така інтимна необхідність? Якщо так, їй довелось б вживати неймовірно складних пересторог, виключних хитрощів, щоб аніякісіньким натяжком не викрити себе перед Костем.

А втім — це ж одні лише припущення. Можливо, надто помилкові, недоцільні, не варті того, щоб роздумувати над ними і, тим паче, користатися з них. Тут, мабуть, потрібні якісь інші, тактовніші, кращі заходи, що з більшою певністю допомогли б справі та не примушували б до подібних скрайніх, небезпечних кроків. Мабуть, Кость щось вигадас, щось зміркує — не дарма йому покращав настрої і очі засніли надією.

Кілька разів вона вибігала на вулицю, щоб зустріти Костя й ще здалеку розпізнати, який йому вираз.

Не вгледіла — прийшов якраз тоді, щойно сама вернулася з вулиці. Прийшов заклопотаний, хоча з тією ж надійною ясністю в очах.

— Ну, як там, Костику? — кинулась до нього.

— Побачимо, побачимо... З Данилюківців, слава Богу, ще ніхто нічого не знає, — і попросив йому не заважати.

Не гаючи й хвилинок, понавиймав із портфелю цілі купи різних паперів, присів до них з олівцем, потону в пильній роботі. Обідати одмовився. Не хотів втрачати на спішності.

А робота, крім спішності, мала, очевидно, ще й досить складний, відповідальний характер. Робота ще й нерувала — Кость шарпався, сварливо бурчав, різко цокав на рахівниці, від часу до часу фвав якісь папірці і дедалі частіше поглядав на годинника.

Вже до вікон припала густа зимова сутінь. Вже годинна стрілка завертала на дев'яту, коли він поклав олівця,

одкинувся на спинку крісла і так зітхнув, як має право зітхати людина, що допіру нарубала стоса дров.

— Нінусь, — ніжно мовив він згодом, глянувши знову на годинника й укладаючи папірці до окремої теки, — Нінусь, велике прохання...

— Охоче, охоче, будь ласка...

Кость продовжував, не повертаючись, заклопотано підбираючи папірці:

— От що, дитинко... Одягайся зараз і занеси всю цю історію до контори!

— Куди?

— Степану Марковичу.

— Що? — насторожено сіпнулась Ніна.

— Та не що, а занеси, віддай!.. Ну, і... попроси його гарненько ще од себе. Розумієш?

Ніна відразу інстинктивно вгадала його справжню волю. Але ще вагалася, ще боялася повірити. Хотіла перепитати, переконатися і натомість просто чомусь кинула:

— Я не підю. Неси сам!

— Як не підеш? — аж тепер повернувся Кость, погрозиво блиснув очима. — Як то не підеш? Попереджаю, я дуже знервований. Попереджаю, щоб жадних скандалів, щоб усе тихо, спокійно, культурно.

— Але ж Кость! Як ти можеш? Як тобі?.. Хіба ти не знаєш, куди ти мене посилаєш? Хіба ти забув, що вчора...

— Ах, Боже мій! Слово чести, ця хахлушечка хоче бути святішою, ніж сам папа римський!

— Кость, — спокійно і дуже серйозно сказала Ніна, — щоб ти мене більше не називав хахлушкою. Чуєш? Досить уже цього!

— Та не може бути? Ха-ха! — іронічно й здивовано скрикнув Кость. — Подумаєш, яка справді свідомість, яка образа! Ха-ха! Це мені подобається! Тут справа ходить про порятунок людини, а вона мені про святу недоторканість своїх полтавських галушок... Це мені подобається!.. Та зрозумій, зрозумій же, що тут не місце всяким церемоніям! І не забувай, що винні ми тут обое! Чи ти, може, знову будеш заперечувати? Знову, як той останній зрадник, будеш викручуватись? Знову будеш підло ховатися? А? Зрозумій же на решті...

Кость зірвався, прискорено заходив по хаті.

Кость намагався довести, що в цій візиті нема нічого особливо принижуючого. Висловлював сподівання, що Сте-

пан Маркович якихбудь скрайніх легковажень собі не дозволить. Йому, мовляв, дуже приємно буде побачитись із Ніною, побалакати з нею, а це зараз має величезне значіння. Між іншим, Степан Маркович жде. Степан Маркович знає, що Ніна прийде, бо так пообіцяв Кость. Не треба ж виставляти Костя брехуном. Все, мовляв, тепер залежить од самої Ніни — вона не маленька, вона... лекцій тут давати їй нічого. Бо якщо справді вона відданий друг, то саме тепер вона мусить довести свою цілковиту відданість, мусить всіма мірама допомогти.

— А всяка там дрібязковість, метафізика, всякі там солоденькі бабусині принципи... К чорту! Ми не обивателі! Ми мусимо стояти понад цим! — і Кость запобігливо, услужно подав їй пальто.

— Я не піду, — тихо повторила Ніна.

Все це так приголомшило її, що нерухомо застигла на одному місці, мов кам'яна. Лише не зводила з Костя загадково-проймаючого погляду, і кожне його слово було, мов болісний цвяшок у серці, кожний рух, мов жорстокий удар.

Не могла, ніяк не могла сприйняти свідомість, що Кость відверто наважився запропонувати цю продаж-куплю. Сама вона, обережненько, потайки, рятуючи справу — інша річ. Але наявно, за вимогою — яка безодня глуму, яка несподівана образа, який біль!

І саме через цей щемітний біль більше й більше зростав внутрішній, особливий, мовчазний протест. Саме через це хотілося ставити рішучий, затятий опір своєю мовчанкою і своєю нерухомістю.

Але вона почувала, що їй не вистачить сил. Вона почувала, як дедалі м'якшає, колихається підлога. Вона ніби справді бачила, як розсувається, шириться чудне провалля, і бачила, що Кость віддалюється, обертається на іншого, незнамого досі, чужого. Бачила з холодною, незаперечною ясністю, що все їхнє-спільне життя, всі обіцянки й гарні слова, всі надії та мрії, — лише омана. Що вона сама собі створила примітивну казочку, в якій до останнього моменту облудно вважала багатьох за справжніх, а себе за близьку до справжніх. Що казочку цю зараз скінчено рішуче й назавжди. Що вона знову, як була річчю, так і є річчю...

— Я не піду!

— Не підеш? Значить, що ж мені? Значить, стрілятися?

— Ах, так? — раптом скрикнула Ніна і, ступивши наперед, крикнула ще дужче: — Та-ак? Тоді давай! Давай швидше! Я йду!

— Стривай, стривай! Ради Бога, без скандалу, без істерики, культурно. Бо цим тільки поспуєш, тільки провалиш...

Та вона вже нічого не хотіла слухати. Вона знала, що ось-ось може пошматувати папірці, може брязнути рахівницею об вікна, подерти на собі вбрання, розридатись...

Вона вхопила теку й пальто і, грубо одштовхнувши Костя, не звертаючи уваги на його застереження та якісь напутні поради, метнулася з кімнати. Все ж таки на виході Кость наздогнав її, неоднозначно попередив:

— Якщо наробиш біди, — пам'ятай, Нінко! Пам'ятай, щоб усе було культурно.

— Не турбуйся, — відповіла досить спокійно.

— Пам'ятай же!

— Не турбуйся, не турбуйся, не турбуйся, — лише на другому кварталі впіймала вона себе на думці, що ввесь час пошепки, механічно повторює одне й те саме: „не турбуйся”.

Отглянувшись, заждала трохи, щоб перевірити, чи не доганяє Кость вулицею, чи не заверне її додому.

Ніхто не доганяв.

Тоді пішла повільніше.

— Куди ж я йду? — спитала себе, як запаморочена. — А чи не краще було б розшукати Данилюка, що його всі так бояться? Розповісти йому одверто й попросити, щоб на цей раз вибачив? Благати його, заприсягтися, що більше такого не буде? А як не вибачить? Ах, Боже мій! Тоді ж пропав Кость. Ні, ні! Не треба! Вона ж його, на жаль, зовсім не знає. А Степан Маркович... Степана Марковича вона все ж таки...

Попереду, віддала, серед примхливих міських світлотінів забовваніли риси ніби знайомого обличчя — найвиразніше вигравала золота усмішка. Так, так! Незабаром з'явиться насправді ця хтива, набридла усмішка, з'явиться близько, перед самими очима. „Пам'ятай, Нінко!” Якби не давав Кость цього погрозового застереження, якби не було цього крику тривоги, — вона ще зуміла б знайти вихід.

А тепер, якщо навіть побачення не дійде скрайніх меж, все одно Кость буде певен, що вона віддалася, все одно вона його не переконає. Якже вертати до Костя? Як жити потім?

Нараз згадала: вагітність. Адже потім чого доброго не повірить, що він — батько. Чи просто не захоче повірити. Одмахнеться.

Разюча згадка зупинила її — вернутися, негайно вернутися, відкрити таємницю, попередити, щоб він... І тут же передумала: чи варто? Все одно, як на те, то й тепер не захоче повірити, або зрозуміє інакше. Чи ж варто взагалі обстоювати не лише себе, але й його, але й усе?

— Все одно... Тепер все одно...

Поволі пойняла байдужість. Поволі, байдуже наблизилась до установи. Байдуже, як автомат, увійшла. Аж коли на самому порозі кабінету віч-на-віч стикнулася із златавою усмішкою, ледве-ледве з рук їй не випорснула тека.

— Принесли? Вельми вдячний, вельми радий, — підхопив теку Степан Маркович і надзвичайно ввічливо запропонував Ніні сідати.

З перших же слів він натякнув, що тепер, десь певне, їм пощастить якслід розглянути матеріяли, вивірити, виважити необхідні моменти та якось заладнати неприємну справу. І з перших же слів, крім пожадливих, сласних поглядів (о, ці вовчі іскорки!) він виявив чужу для нього чи то розгубленість, чи то сум'ятність, — ніби почував себе винним.

Ця сум'ятність і ці відтінки провини, що їх вперше спостерігла Ніна, здивували її й зацікавили.

Не сідаючи, не відповідаючи, вона пильно-пильно глянула на Степана Марковича і — дивна річ, — вперше за весь час почав танути, зникати златавий серпанок, вперше з'явилися драглисті, опасисті складки підборіддя, замасніла обвисла похотлива губа. З ніздрів вихопились цілі кущики волосся, під очима виступили застарілі, цинамоново-синяві, розпутні брижі, а в самих очах, там, за червононим візерунком жилок, за прозорою плівкою облуди, там, у самій глибині вона вперше помітила відому вже їй грубо-звірячу хтивість. І ще раз мигцем глянувши на все обличчя, вона впізнала відому вже їй потвору, яку вона так ненавиділа, про яку й згадувати боялася.

— Чого ви на мене так дивитесь, Ніно Сергієвно? І чого стоїте, не роздягаєтесь? Е, давайте-но я вам допоможу...

Він, солоденько посміхаючись, наблизився, готовий до послуг. І в цей час, сама не розуміючи, як воно сталося, Ніна підвела руку й з розмаху пустила її на опасисті щоки.

— А-ах! — похитнувся, вхопився за щоку Степан Маркович.

По хвилині, коли Ніна вже була за дверима кабінету, він вискочив і прохрипів їй услід з несамовитою злобою:

— Про-сти-тутка...

Але вона не звернула уваги. Вона легко ступала по сходах і почувала, що тепер уже не впаде у шал і не заплаче. Їй було легко, і вона знала, що тепер справді здійснено образу. Тепер — хай бупр, хай жебри, хай які завгодно поневіряння, тепер Кость повірить, але до Костя вона не вернеться ніколи.

Сквапливо, легко вийшла на вулицю.

Десь поблизу, чи в кіно, чи в клубі приміла оркестра.

Десь вирвався бадьорий гудок авто. А неподалець, на розі, застережливо скрикнув трамвай і розкраяв на дві лави гомінку юрбу.

Потонула в юрбі.

Харків, 1927 р.

